

Nasir bin Abdul-Kərim əl-Əql

# Sünnə və Cəməa anlayışı



“ADİLOĞLU” nəşriyyatı  
BAKI-2003

Tərcümə edən:  
İxtisas redaktoru:  
Redaktə edən:

**Y. Qurbanov**  
**Ş. Uluxanov**  
**M. Qəhrəmanov**

«**Sünnə və Cəməa anlayışı**»– Bakû, “Adələülü”, 2003, 48 səh.

“*Əhli-sünnə vəl-cəməa*” ifadəsinin aydınlaşması əsrimizdə çox əhəmiyyətli və vacib bir işdir. Çünki əhli-sünnəyə mənsub olmaq iddialarını bu əsrdə çox görmək olar. Bu iddia sahibləri əksəriyyət etibarını ilə *əhli-sünnə* əqidəsini, inanc əsaslarını bilməməklə yanaşı, sünnəyə uyğun olaraq da əməl etməzlər. Hətta etiqadi məsələlərdə, yaxud onların bir hissəsində əhli-sünnəyə müxalif olanlar da özlərini *əhli-sünnə* kimi tanıdılar.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda “*Sünnə*” və “*Cəməa*” anlayışları ayrı-ayrılıqda araşdırılaraq, “*Əhli-sünnə vəl-cəməa*” məfhumuna kimlərin aid olduğu açıqlanmışdır.

М  $\frac{0482208300}{121-2003}$  сифаришля

© Y. Qurbanov. 2003

## Ön söz

Həmd Allaha məxsusdur, Ona həmd edir, yalnız Ondan yardım və bağışlanma diləyirik. Nəflərimizin şərindən, pis əməllərimizdən Allaha sığınırıq. Allahın haqq yoluna yönəltdiyi şəxsi azdıran olmaz, azdırdığı şəxsi isə haqq yoluna yönəldən tapılmaz.

Şəhadət edirəm ki, Allahdan başqa ibadətə layiq haqq məbud yoxdur, Onun ortağı yoxdur və Məhəmməd –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm*:-ona Allahın salamu və salavati olsun- Onun qulu və elçisidir. Allahın ona, ailəsinə, əshabələrinə, qiyamət gününə qədər onların ardınca ixlasla gedənlərə salamu və xeyir duası olsun.

Uca Allah bu dini əbədi olaraq bəşəriyyət üçün bəyənmiş, qiyamət qopana qədər onu qoruyacağını bəyan etmişdir: «**Şühəsis ki, Zikri (Qurani) Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu qoruyub saxlayacağıq!**» («əl-Hicr», 9).

Peyğəmbər –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm*- bununla bağlı belə buyurmuşdur: “*Qiyamətin qopacağı vaxta qədər ümmətimdən bir hissə haqq üzrə zahir olacaq.*”<sup>1</sup>

Rəsulullahın –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm*- bu hədisi onu göstərir ki, ümmətin müəyyən bir hissəsi İslamı təmsil edərək qiyamətə qədər yaşayacaqdır. Bu isə Rəsulullahın dində ayrılıq və ixtilaf edərək həlak olacaq firqələrdən istisna etdiyi “*firqəyi-naciyə*” – qurtulmuş firqədir. Çünki Əbu Hüreyrənin –*radiyallahu anhu*:-Allah ondan razı olsun- və başqalarının Peyğəmbərdən –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm*- rəvayət etdiyi səhih hədisdə belə deyilir: “*Yəhudilər yetmiş bir firqəyə, yaxud yetmiş iki firqəyə ayrılacaq (ayrıldı), nəsrənilər də eyni ilə. Mənim ümmətim isə yetmiş üç firqəyə ayrılacaqdır.*”<sup>2</sup>

Peyğəmbərdən –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm*- rəvayət olunan başqa bir hədisdə belə deyilir: “*...Hamısı atəşdədir. Biri isə istisnadır. O da camaatdır.*”<sup>3</sup>

Elm əhli və hidayət verilənlərin qabaqcılları qurtulan bu firqənin *əhli-sünnə vəl-cəməa* olduğunu ittifaqla xəbər vermişlər.

*Əhli-sünnə vəl-cəməa* - əshabələr, tabiin, sələf-saleh (keçmiş əməlisalehlər) və hidayət imamları sayılan fəzilətli üç dövürdəki hədis və elm əhli olub dində fəqih olan, onların ardınca gedən, yollarını təqib edən, onların göstərdikləri və tutduqları hidayət yoluna uyğun gəlməyən şeyləri və dində hər hansı bidəti<sup>4</sup> sonradan ortaya çıxarmayan şəxslərdir. Həmin şəxslər aydın dəlillərə uyğun olaraq Allahın haqq yolunda olanlardır. Nəfs istəkləri və fitnələr onlara təsir etmədikləri kimi, bidətlər də onları düz yoldan ayıra bilməmişdir.

<sup>1</sup> Щядиси ял-Бухари вя Мцслим рявайят етмишдир. ял-Бухари, “Мянагиб”, 27; «Фягһ ял-Бари», 4/623; Мцслим, “Имаря”, һядис 1920-1921.

<sup>2</sup> ят-Тирмизи рявайят едяряк, щядисин “һясян-сяһиһ” олдыууну билдирмишдир. V жилд, сящ. 25, “Иман” китабы, “Мя жяя фи ят-тираги һязиһи ял-цммя” фясли.

<sup>3</sup> Яһмяд, «Мцсняд», IV жилд, сящ. 102; Ибн Яби Асым, I жилд, сящ. 128; ял-Ялбани, «Зилалцл-Жяня» адлы ясяриндя сяһиһ олдыууну билдирмишдир.

<sup>4</sup> дини мясялялярдя едилмиш йенилик

*Əhli-sünnə* Allah elçisinin –*cəllalahu aleyhi vəssəlləm*-, əshabələrinin və tabiinin zahiri və batini yolu ilə addımlayan hər kəsdir.

Peyğəmbər –*cəllalahu aleyhi vəssəlləm*- əshabələrinin və keçmiş əməlisalehlərin təqib etdikləri yol aydın və aşkardır. Bu üol yazılı şəkildə bizə çatdırılaraq qorunub saxlanılmış, keçmiş əməlisalehlərin başa düşüb əməl etdiyi Allahın Kitabı və Peyğəmbərin –*cəllalahu aleyhi vəssəlləm*- Sünnəsidir.

Bu yol açıq-aşkar olsada, bidətlərin yayılması, zəlalətdə olan firqə və məzhəblərin üstünlük təşkil etməsi səbəbindən bir çox müsəlmanlar din və əqidələri ilə bağlı əksər məsələləri bilmirlər.

Müsəlmanların bilmədiyi bu məsələlərdən biri də “*əhli-sünnə vəl-cəməd*” ifadəsi, onların üsulu və təqib etdikləri yoldur. Buna görə bəzi elmsizlər əhli-sünnənin keçib-getmiş bir tarix olduğunu, yaxud da heç olmadığını zənn edirlər. Onlar (elmsizlər) bu adla adlandırılan bir qrupun olmadığını və ya sələfin yolunu ancaq nəzəri və bəzi əsaslardan ibarət olduğunu, yaxud da sünnənin yol və metodlarını zamanın silib süpürdüyünü deyirlər. Nəticədə bu elmsizlər yenilənməyə və yeni alternativlər tapmağa məcbur olduğunu iddia edirlər.

Son vaxtlar sünnə və camaata zidd bəzi firqə və camaatlar özlərini *əhli-sünnə vəl-cəməd* adlandırıb, yaxud *əhli-sünnə vəl-cəməd*in onlardan törədiklərini, ya da onlara qatıldıklarını iddia edən bəzi tezislər və fikirlər ortaya atırlar. Bu iddia və tezislərin əqidələrinin, metodlarının və əməllərinin açıq-aydın və xəttləri müəyyən olan *əhli-sünnə vəl-cəməd* metodu ilə müqayisə edilməklə təhqiq edilməyə və dəlillərlə sübuta ehtiyacı var. Beləliklə bu iddianın gerçək üzvi ortaya çıxmış olur.

Qənaətimcə, bu iddianı aydınlaşdıran ən gözəl üslub “*əhli-sünnə vəl-cəməd*” ifadəsini, əhli-sünnənin özünün açıqladığı kimi yaymaqdır. Bundan əvvəl sünnə bu məsələyə aydınlıq gətirmiş, əshabələr və tabii bunu bəyan etmişlər. Fəzilətli ilk üç dövrdəki keçmiş əməlisalehlərimizin hidayət rəhbərləri və onlardan sonra günümüzə qədər gələnlərin üslubu ilə bu məsələ aydınlaşdırılmışdır.

Bacardığım qədər bu qısa çalışmada Qurani-Kərim və Sünnədən “*əhli-sünnə vəl-cəməd*” ifadəsini aydınlaşdıran dəlilləri ortaya çıxarmaq istədim. Bu işi görərəkən “*əhli-sünnə vəl-cəməd*” ifadəsini əshabələrin, tabiinin, hidayət rəhbərləri olan sələf-salehimizin anladığı kimi izah etməyə çalışdım. Qeyd etdiyimiz hidayət rəhbərləri - dində fəqih və hədis əhli kimi tanınmış şəxslərdir. Ümmət onlara tabe olub, onlardan razı qalmış, dini gözəl şəkildə qəbul edərək onlardan öyrənmişlər. Elə isə *əhli-sünnə vəl-cəməd* nəyin nə və harada olduğunu bilən evin (yurdun) sakinləridir. Məşhur bir aforizmdə deyildiyi kimi: “Məkkəlilər onun yollarını daha yaxşı bilir.”<sup>5</sup>

---

<sup>5</sup> Бу бир йердя оланлары, һямин йерин кцнжцнц, эизли йерлярини, бир ишля мяшьул оланларын о ишин вя сянятин инжяликлярини, бир сюзля бцтцн йонлярини даһа йахшы баша дцщяжяклярини баша салмаг цццн ишлядилиан бир афоризмдир - тярж.

Bu alıřma mənım xüsüsılə aydınlıq gətirməyə alıřdıđım bır məsələdır. Əsasən imkanları məhdud olan bır insanın təvəzökar bır əməyidir.

Uca Allahdan bunu faydalı etməsini, dinini əziz edib, kəlməsini ucaltmasını, saleh bəndələrinə uğur qazandırmađını diləyirəm. Şübhəsiz ki, bunu edən və etməyə qadir olan Odur.

Allahın salanı və xeyir duası Məhəmmədə, onun pak ailəsinə və əshabələrinə olsun. Allah onlara bərəkətlər ehsan etsin.

*Prof. dr. Nasir bin Abdul-Kərim əl-Əql*

## BİRİNCİ HİSSƏ: «SÜNNƏ» ANLAYIŞI

### LÜĞƏTDƏ “SÜNNƏ” ANLAYIŞININ MƏNASI

Lüğətdə, “*sünnə*”:<sup>6</sup> “*sənnə, yəsinnu, yəsunnu, sənnən*: sünnəyə əməl etmək, sünnəyə riayət etmək” mənasında işlənir. Sünnə olunmuş əmələ “*məsnun*” deyilir. “*Sənnəl-əmrə*: O işi açıqladı” deməkdir.

Sünnənin başqa bir mənası “*həyat tərz*”, “*təbiət*” və “*gedilən yol*” deməkdir. Allahdan gələn sünnə də Onun hökmü, əmri və qadağaları deməkdir.

Sünnənin lüğətdəki mənalərini belə göstərmək olar:

#### 1. *Həyat tərz* (“*sira*”) və *yol*

“*Kim gözəl bir sünnə nümayiş etdirərsə, ona öz və onunla əməl edənlərin əcri verilir. Kim pis bir sünnəni meydana gətirərsə...*”<sup>7</sup>. Peyğəmbərin –*callahu aleyhi vəssəlləm*- bu hədisindən görünür ki, sünnə bir həyat tərz kimi yaxşı da ola bilər, pisdə. Eyni hədisi imam Müslim bu cür rəvayət etmişdir: “*Kim İslamda gözəl bir sünnə (əməl) nümayiş etdirərsə, ona onun öz əcri və ona baxıb əməl edənlərin əcri heç birinin əcrindən heç nə azaldılmadan veriləcəkdir. Kim də İslamda pis bir sünnə (əməl) nümayiş etdirərsə ...*”<sup>8</sup>

İbn Manzur «*Lisənül-Ərəb*»də belə deyir: «Hədisdə “*sünnə*” və bu kökdən törəyən sözlər dəfələrlə işlədilmişdir. Bunun əsl mənası *yol* və *həyat tərz*dir.»<sup>9</sup>

#### 2. *Cilalamaq* və *bəzəmək*

“*Sənnəş-şeyə yəsunnuhu sənnən, sənnənəhu*”: onu cilaladı və bəzədi deməkdir.<sup>10</sup>

“*Sünnə*”, cilalı olduğuna görə, parlaqlığı və düzgünlüyünə görə “*üz*” mənasına gəlir. “*Məsnun*” da “*cilalanmış*” deməkdir.<sup>11</sup>

#### 3. *Təqviyə* (*gücləndirmək, qüvvələndirmək*)

Ərəblər: “*Turş bitkilər dəvələrin çox yol getməsinə güc verir (burada “*yəsunnu*” sözü keçir). Bıçaq itiləyən alətin bıçağın kəsən tərəfini gücləndirdiyi kimi*”<sup>12</sup> - deyirlər.

“*Yəsunnu*” felindən törənən “*əs-sinan*” sözü güc, qüvvət deməkdir.<sup>13</sup>

<sup>6</sup> Бах: «ял-Гамусу ял-Мунит», 4/238-239; «Лисянцил-Яряб», 13/220-225, «Мухтарус-Синаһ», 317.

<sup>7</sup> Ибн Манзур, «Лисянцил-Яряб», 13/235, «Сяняя».

<sup>8</sup> Мцлим, «Зякат», 1017.

<sup>9</sup> «Лисянцил-Яряб», 13/225.

<sup>10</sup> «Лисянцил-Яряб», 13/223; «ял-Гамусу ял-Мунит», 4/238.

<sup>11</sup> «Лисянцил-Яряб», 13/224.

<sup>12</sup> «Лисянцил-Яряб», 13/220.

<sup>13</sup> «Лисянцил-Яряб», 13/221.

#### 4. Açıqlamaq

Allahın sünnəsi, Onun hökmləri, əmri və qadağaları deməkdir. “Allah bunları insanlara sünnə etdi”, yəni bunları “açıqladı”, deməkdir. “Allah bir sünnə ortaya qoydu”, yəni düzgün bir yolu “açıqladı” mənasındadır. Uca Allah belə buyurur: **«Daha öncə gəlib-gətmiş peyğəmbərlər barəsində də Allahın sünnəsi (qayda-qanunu) belədir»** («əl-Əhzab», 38; 62).

Göründüyü kimi bu ayədə, “Allahın sünnəsi belədir” ifadəsi “onu açıqladı” deməkdir.<sup>14</sup>

Qurani-Kərim və Sünnədə “sünnə”nin mənaları

*Sünnənin* mənası Qurani-Kərimdə, hədislərdə, əshabələrdən və sələf-sələhdən gələn rəvayətlərdə (əsərlərdə) müxtəlif mənalarda istifadə edilmişdir. Bunların əksəriyyəti də Peyğəmbərin –*cəllallahu aleyhi vəsəlləm*- söz, hərəkət və təqirələrində (görüb qadağan etmədikləri) etdiyi hökmlər ilə bütün hallarda etdiyi digər hidayət və rəhbərliyi mənasında işlədilmişdir.

### QURANI-KƏRİMDƏ «SÜNNƏ»NİN BƏZİ MƏNALARI

1. Qurani-Kərimdə “sünnə” kəlməsi yol, həyat tərzi, əvvəlkilərin təqib etdikləri yol mənasında işlədilmişdir. Bu yol bəzən tərif edilən bir yol ola bilər ki, bu haqq və hidayət yoludur. Uca Allahın bu buyruğunda həmin mənada işlədilmişdir: **«Allah sizə (bilmədiklərinizi) bildirmək, sizdən əvvəlkilərin getdiyi yolları (sünnələrini) göstərmək... istər»** («ən-Nisa», 26). Yəni Uca Allah sizdən əvvəlkilərin yollarını göstərmək istər. Bu da onların təriflənməyə layiq olan yollarıdır.<sup>15</sup>

“*Sünnətullah: Allahın sünnəsi*”. Bəzən tənbəh edilən bir işin əvəzində Allahın cəzası mənasında işlədilmişdir. Bu da Onun peyğəmbərlərinə qarşı gəlib, zəlalət və batil işlərdən əl çəkməyən xalqların həlak edilməsi deməkdir. Uca Allahın bu ayəsini misal kimi göstərmək olar: **«...Yox, əgər yenə (yaramaz işlərə) qayıtsalar, əvvəlkilərin sünnəsi (başına gələnlər) onların da başına gələr»** («əl-Ənfal», 38)<sup>16</sup>. Yəni doğru yolu tərk edib başqa yollara düşsələr, Allah onları həlak edər.

Uca Allahın Qurandakı bu sözü də həmin mənada işlədilmişdir: **«Özlərindən əvvəlkilərin sünnəsi (başlarına gələnlər) göz qabağında olduğu**

<sup>14</sup> «Лисянцил-Яряб», 13/225.

<sup>15</sup> Бах: Ибн Кясир, «Тяфсир», 1/411, «ян-Ниса», 26-жы айянин тяфсири; Шювкани, «Фятул-Гадир», 1/452, ейни айянин тяфсири.

<sup>16</sup> Бундан башга бах: Шювкани, «Фятул-Гадир», 1/452, бу айянин тяфсири.

**halda...»** («*əl-Hicr*», 13)<sup>17</sup>. Bu da yalan saydıqlarına görə, Uca Allahın həmin xalqları həlak etməklə sünnə halına gətirdiyi yol mənasındadır.

2. “*Sünən*” kəlməsi keçmiş xalqların qarşı-qarşıya gəldikləri dəfələrlə təkrar edilən hadisələr və olaylar mənasında da işlədilmişdir. Uca Allahın bu sözü də həmin mənadadır: **«Sizdən əvvəl bir çox sünnələr (vaqiələr) olub keçmişdir. İndi yer üzünü dolaşib haqqı təkzib edənlərin aqibətinin necə olduğunu görün!»** («*Ali-İmran*», 137). Yəni Uca Allahın peyğəmbərləri təkzib edən xalqlar haqqında sünnə olaraq baş verən bəzi hadisələri sizdən əvvəl olub keçmişdir.

3. “*Sünnətullah*” kəlməsi “*Onun hökmü heç vaxt gecikməyən, dəyişməyən*” mənasında da işlədilmişdir. Uca Allahın Qurandakı bu ifadəsini misal kimi göstərə bilərik:

**«Allahın (onlardan) əvvəl gəlib-getmiş (münafıqlar) haqqında qayda-qanunu (sünnəsi) belədir. Sən Allahın qoyduğu qayda-qanunda (sünnədə) əsla dəyişiklik görməzsən!»** («*əl-Əhzab*», 62);

**«Allahın əvvəldən qoyduğu qayda-qanun (sünnə) belədir. Sən Allahın qayda-qanununda (sünnəsində) heç vaxt bir dəyişiklik görə bilməzsən!»** («*əl-Fəth*», 23);

**«Səndən əvvəl göndərdiyimiz peyğəmbərlər bərəsindəki qayda-qanuna (sünnəyə) müvafiq olaraq. Sən Bizim qayda-qanunumuzda (sünnəmizdə) bir dəyişiklik tapa bilməzsən!»** («*əl-İsra*», 77).

Elə isə burada sünnə Uca Allahın hökm etdiyi və qəti olaraq qoyduğu qayda-qanun, dəyişməz adət mənasındadır<sup>18</sup>. Axırını iki mənə bir-birinə yaxındır.

4. Qurani-Kərimdə İbrahimin *–aleyhisəlam–* etdiyi bu dua bir neçə dəfə təkrar edilmişdir: **«Ey Tanrımız! Onların içərisindən özlərinə elə bir peyğəmbər göndər ki, Sənin ayələrini onlara oxusun, Kitabı və hikməti onlara öyrətsin...»** («*əl-Bəqərə*», 129)

Uca Allah Hz.Məhəmmədə *–cəllalahu aleyhi vəsəlləm–* belə buyurur:

**«...Çünki Allah sənə Quranı və hikməti nazil edərək bilmədiklərini öyrətdi...»** («*ən-Nisa*», 113)

Başqa bir ayədə də Uca Allah belə buyurur: **«(Əksəriyyəti yazıb oxumaq bilməyənlərə) ümmi ərəblərə özlərindən peyğəmbər göndərən Odur. (Bu Peyğəmbər) əvvəllər haqq yoldan açıq-aşkar azsalar da onlara (Allahın) ayələrini oxuyar, onları təmizləyər, onlara Kitabı və hikməti öyrədir»** («*əl-Cumə*», 2).

Beləliklə bu ayələrdə bəhs edilən “*Kitab*” Qurani-Kərimdir, “*Hikmət*” isə sünnədir.<sup>19</sup>

“*Hikmət*” ilə bildirilən sünnə burada Peyğəmbərin *–cəllalahu aleyhi vəsəlləm–* hidayəti, sözü, davranışları və həyat tərzi mənasındadır.

<sup>17</sup> Бундан башга бах: Шювкани, «Фятһул-Гадир», 1/452, бу айянин тяфсири.

<sup>18</sup> Ибн Кясир, «Тяфсир», 3/49, «Исра», 77-жи айянин тяфсири.

<sup>19</sup> Бах: Ибн Кясир, «Тяфсир», 1/475 в я 1/162; Бундан башга бах: Шювкани, «Фятһул-Гадир», 5/225, бу айянин тяфсири; Ибн Теймийя, «Мяжмуя ял-Фятава», 3/363.



## SÜNNƏDƏ (PEYĞƏMBƏRİN HƏDİSLƏRİNDƏ) “SÜNNƏ”NİN BƏZİ MƏNALARI, ƏSHABƏLƏRƏ VƏ KEÇMİŞ ƏMƏLİSALEHLƏRƏ GÖRƏ SÜNNƏ İFADƏSİ

Hz.Peyğəmbərdən *–cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* varid olan və sələfin başa düşdüyü şəkildə sünnənin mənalарını incələyib qeyd etmək uzun müddət davam edəcək bir tədqiqat işidir. Ancaq burada bəzi məsələləri xülasə şəkildə qeyd edəcəyəm:

### a) “Sünnə”nin Qurani-Kərimdən sonra mənbə mənasında işlədilməsi

Peyğəmbərdən *–cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* gələn rəvayətlərdə Qurani-Kərimdən sonrakı mənbə mənasında “sünnə”nin istifadə edildiyi haqqında rəvayətlər gəlmişdir. Bu, vəhyin ikinci növü mənasına gəlir. Bununla Qurani-Kərimdən başqa Hz.Peyğəmbərdən *–cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* gələn rəvayətlər nəzərdə tutulur. Bu yöndən Allahın Kitabı və Allah elçisinin sünnəsi deyilir. Bu səbəbdən də burada sünnə din və şəriətin mənbələrindən ikinci mənbə mənasına gəlir. Həmçinin Qurani-Kərimdə Uca Allahın bu ayəsində “sünnə” sözü həmin mənada işlədilmişdir:

**«Allahın evlərinizdə oxunan ayələrini (Qurani) və hikməti (sünnəni) xatırlayın...»** (*«əl-Əhzab»*, 34);

**«...Sənin ayələrini onlara oxusun Kitabı və hikməti onlara öyrətsin...»** (*«əl-Bəqərə»*, 129);

**«...Çünkü Allah sənə Qurani və hikməti nazil edərək bilmədiklərinə öyrətdi»** (*«ən-Nisa»*, 113);

**«...onlara kitabı və hikməti öyrədən»** (*«əl-Cumuə»*, 2).

Bu ayələrdə və başqalarında “kitab”dan məqsəd Qurani-Kərim, “hikmət”dən məqsəd isə sünnədir<sup>20</sup>. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi bu ayələrdə sünnə Qurani-Kərimdən sonra başqa bir mənbədir.

Həmçinin Hz.Peyğəmbərdən *–cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* gələn rəvayətlərdə də bu iki mənbə bir-birindən fərqli iki ayrı mənbə kimi ifadə edilmişdir. İmam Malikin «Muvatta» əsərində rəvayət etdiyi hədis bunlardan biridir. İmam Malikin bildirdiyinə görə, Allah elçisinin *–cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* belə buyurduğu bildirilib: “Mən sizə iki şey qoyub gedirəm. O ikisinə möhkəm bağlandığınız

<sup>20</sup> Щикмятин сцня олараг ачыгландыбына даир сяляфдян эялян рывайятляр цчн бах: ял-Лалакаи, «Шяру усули етигади яһл яс-Сцнняти вял-Жямая», 1/71. Тяһгиг: Др.Яһмяд Сяд Щямдан вя Ибн Теймийя, «Мяжмуя ял-Фятава», 3/366.

*miüddət əsla yolunuzdan azmayacaqsınız: Allahın Kitabı və Allah elçisinin Sünnəsi.*<sup>21</sup>

Hakimin «əl-Mustədrək» əsərində İbn Abbasdan *-radiyallahu anhumə-* nəql etdiyi bu rəvayət də yuxarıdakına oxşardır: *“Aranızda elə şeylər tərk edirəm ki, onlara bağlandığınız müddət əbədi olaraq azmayacaqsınız. Allahın Kitabı və Peyğəmbərin Sünnəsi...”*<sup>22</sup>

Bunu da Hakim əvvəlkilərə bənzər bir rəvayətlə Əbu Hüreyrədən *-radiyallahu anhu-* rəvayət edərək əlavə etmişdir: *“Hər ikisi də Hovuzda mənimlə görüşəcəkləri vaxta qədər əsla ayrılmayacaqlar.”*<sup>23</sup>

Beləliklə də Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* müşəflərdə yazılı, oxunan Allahın Kəlamı olan Qurani-Kərim ilə öz sünnəsinin fərqli şeylər olduğunu göstərmişdir.

Muaz bin Cəbəlin *-radiyallahu anhu-* rəvayət etdiyi bir hədisdə bildirildiyinə görə, Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* onu Yəməinə göndərərkən belə soruşmuşdur: *“Sənə bir məsələ haqqında hökm verməyini istəyənlərə necə hökm verəcəksən?”* Muaz: *“Allahın Kitabı ilə hökm verəcəyəm”- deyəndə, Peyğəmbər -cəllallahu aleyhi vəsəlləm-: “Əgər Allahın Kitabında olmasa?”- deyər soruşanda, Muaz: “Onda Allah elçisinin sünnəsi ilə (hökm verərəm)...”, - demişdir.*<sup>24</sup>

Muaz burada sünnəni Qurani-Kərimdən fərqli bir mənbə kimi bildirmiş, Allah elçisi *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* də onun bu fikrini təsdiq etmişdir.

Huzeyfənin *-radiyallahu anhu-* rəvayət etdiyi hədis də buna çox oxşardır: *Allah elçisi bizə iki hədis danışdı. Bunlardan birini gördüm, digərini də gözləyirəm. O bizə dedi ki: “Şübhə yoxdur ki, əmanət əsl kişilərin ürəklərinin kökünə qədər enmişdir. Sonra onlar Qurani-Kərimdən öyrəndilər, sonra da sünnədən öyrəndilər...”*<sup>25</sup>

Burdakı “sünnə” Allah elçisinin *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* Qurani-Kərimdən başqa gətirdikləridir.

Həmçinin keçmiş əməlisəhlərlərin də *-Allah onlardan razı olsun-* “sünnə” kəlməsini Qurandan başqa Allah elçisindən *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* gələn rəvayətlər haqqında işlətdiklərini görürük. Onlar: *“Allahın Kitabı və Allah elçisinin sünnəsi”* deməklə yanaşı, *“Quran və sünnə”* də deyirdilər.

Bu şəkildəki ifadə əshabələrin və sələfin sözlərində, həmçinin onlardan gələn rəvayətlərdə çox işlədilmişdir. Uca Allahın: **«...onlara kitabı və hikməti öyrədər»** (*«əl-Cumə»*, 2) buyruğunu əshabələr və bəzi tabiiilər *“kitab”*ı Qurani-

<sup>21</sup> «Муватта», 899, Гядяр, I, Щядис: 3. 2/A; ял-Щаким, «ял-Мустьядряк», 1/93, ял-Ялбани, «Сяһиһу ял-Жамиу яс-Саьир», 3/39-да сяһиһ олдуьуну билдирмишдир.

<sup>22</sup> ял-Щаким, «ял-Мустьядряк», 1/93; ял-Ялбани, «Сяһиһу ял-Жамиу яс-Саьир», 3/39-да сяһиһ олдуьуну билдирмишдир.

<sup>23</sup> щяр икиси- йяни *Аллаһын Китабы вя Пейьямбярин Сүннәси*; ял-Щаким, «ял-Мустьядряк», 1/93; ял-Ялбани, «Сяһиһу ял-Жамиу яс-Саьир», 3/39-да сяһиһ олдуьуну билдирмишдир.

<sup>24</sup> Дарими, «Сцнян», сях. 57.

<sup>25</sup> ял-Бухари, “Фитян”, 13, «Фятһ ял-Бари», 13/38, “Итисам”, 2; «Фятһ ял-Бари», 13/249; Мцслим, “Иман”, 64, Щядис: 143, 1/136.

Kərim, “*hikmət*”i də Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* sünnəsi deyə təfsir etmişlər.<sup>26</sup>

Bunlardan bəzilərini qeyd edək:

İbn Abbas *-radiyallahu anhu-* demişdir: “Kim Allahın Kitabında və Allah elçisinin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* sünnəsində olmayan, sonradan uydurulan hər hansı bir işi ortaya atarsa...”<sup>27</sup>

Abdullah bin Məsud *-radiyallahu anhu-* demişdir: “Bizə Uca Allahın Kitabından yaxud, Allahın elçisinin sünnəsi ilə bağlı bildiyimiz hər hansı bir məsələ haqqında soruşsanız, biz onu sizə çatdırırıq. Ancaq sizin sonradan uydurduğunuz şeylərə biz cavab vermirik.”<sup>28</sup>

Əbu Sələmə bin Abdur-Rəhman (vəfatı hicri. 94-cü il) Həsən əl-Bəsrinə (v.h.110)<sup>29</sup> demişdir: “Mənə sənin özündən fətva verdiyini söylədilər. Allah elçisinin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* sünnəsi, yaxud Allah tərəfindən göndərilmiş kitabın hökmü ilə olmasa, heç vaxt öz fikrinə görə fətva vermə.”<sup>30</sup>

İmam Abdullah bin Avn əl-Bəsrinin (v.h. 150) bu sözü də qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlıdır: “Üç məsələ var ki, onları həm özüm üçün, həm də qardaşlarım üçün arzu edirəm:

1. Bu sünnənin öyrənilməsi, onunla bağlı sual verilməsidir;
2. Quranı yaxşı öyrənməyə çalışması, insanlardan onunla əlaqədar məsələləri soruşmasıdır;
3. Xeyirli olmayan insanlardan uzaq olmasıdır.”<sup>31</sup>

Yəhya bin Əbi Kəsir də *-rahmatullahi aleyhi:-Allahın rəhməti onun üzərinə olsun-* (v.h. 129) belə demişdir: “Sünnə Allahın kitabı ilə bağlı hökm verməyə səlahiyyətlidir.”<sup>32</sup>

Abdullah bin Ömər və Cabir bin Zeyd *-radiyallahu anhum-* belə buyurmuşdular: “Natiq bir Quran və ya tətbiq edilmiş bir sünnə ilə olmasa fətva verməkdən çəkin!”<sup>33</sup>

Həssan bin Atiyyə *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 120) demişdir: “Cəbrail Allah elçisinə *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* Quranı gətirdiyi kimi, sünnəni də gətirdi.”<sup>34</sup>

Elə isə din Allahın kitabı və Məhəmmədə *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* kitabala yanaşı nazil olan sünnədən ibarət olan bu iki mənbədən öyrənilir. Allah elçisinin sözləri, hərəkətləri, təqirləri, yaşayışı və həyat təzi “*sünnə*”dir. Sələfdən gələn rəvayətlər bu mənanı təsdiqləyir.

<sup>26</sup> Бах: Ибн Теймийя, «Мяжмуя ял-Фятава», 3/366.

<sup>27</sup> Ибн Ваддаһ, «ял-Бидя», сях. 38.

<sup>28</sup> Дарими, 1/46.

<sup>29</sup> Илляр щижри тарихлядир

<sup>30</sup> Дарими, 1/59.

<sup>31</sup> ял-Бухари, “Итисам”, фясил: “ял-Игтидау би сцняни Рясулллаһ”; “Фятһ ял-Бари”, 13/248.

<sup>32</sup> Дарими, 1/144; Ибн Батта, «яш-Шяру вя ял-Ибаня», сях. 128.

<sup>33</sup> Дарими, 1/60.

<sup>34</sup> Ибн Батта, «яш-Шяру вя ял-Ибаня», сях. 128; Ибн Теймийя, «Мяжмуя ял-Фятава», 3/366.

Sünnənin bu cür başa düşülməsi bəzi üsul alimləri ilə dilçilərin də sünnəyə verdikləri tərifi uyğun gəlir.

Əş-Şatibi *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 790) «əl-Muvafaqat» adlı əsərində belə deyir: “*Sünnə* kəlməsi (xüsusi olaraq) Əziz Kitabda haqqında nəss olmayan (dəlil buyrulmayan) və Peyğəmbərdən *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* nəql yolu ilə gələn şeylər haqqında işlədilir.”<sup>35</sup>

İbn Mənzur da «Lisənül-Ərəb» əsərində belə deyir: “Hədisdə *sünnə* kəlməsi və bu kökdən törəyən sözlər çox təkrar edilmişdir. Bunun əsl mənası: “Yol və həyat tərzidir. Şəriətdə *sünnə* işlədilsə, onunla Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* əmr və qadağan etdiyi, həmçinin həvəsləndirdiyi, Əziz Kitabın ifadə etmədiyi məsələlər (söz və ya hərəkətlər) nəzərdə tutulur. Buna görə şəriətin dəlilləri: *Kitab* və *Sünnə*dir, yəni Quran və hədisdir” – deyilir.”<sup>36</sup>

#### **b) Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* elmi, əməli, rəhbərliyi və mütləq olaraq onun gətirdiyi hər şey mənasında “Sünnə” kəlməsi.**

Hədisdə “*sünnə*”nin Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* rəhbərliyi və etdikləri haqqında çox istifadə edildiyi məlumdur. Peyğəmbərdən *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* rəvayət edən Abdullah bin Amrdan *-radiyallahu anhu-* gələn bu hədis bunlardan biridir: “Kim mənim sünnəmdən üz çevirərsə, məndən deyil.”<sup>37</sup>

Elə isə *sünnə*, Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* rəhbərliyi, tətbiqatı və davranışdır.

*Sünnə* Peyğəmbərdən *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* rəvayət edilən söz, əməl, təqdir, həyat tərz, şəriət və Qurani-Kərimlə, sünnənin gətirdiyi din ilə əlaqəli olaraq gələn bütün rəvayətlər mənasında da istifadə edilə bilər. Yəni sünnənin daha geniş mənası ilə də işlədilir. Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* əl-İrbad bin Səriyənin *-radiyallahu anhu-* rəvayət etdiyi hədisində bu mənə işlədilmişdir: “*...Allahdan qorxun və (müsəlman idarəçilərə) tabe olun və itaət edin. Həqiqət budur ki, məndən sonra aranızda uzun müddət yaşayanlar çoxlu ayrılıqların şahidi olacaqlar. O vaxt siz mənim sünnəmə və rəşidi xəlifələrin sünnəsinə möhkəm sarılmağa çalışın. Bu sünnəyə azı dişlərinizlə yapışın.*”<sup>38</sup>

<sup>35</sup> «Ял-Мувафагат», 4/3.

<sup>36</sup> «Лисянцл-Яряб», 13/225. Бундан башга бах: Ибн ял-Ясир, «ян-Нийайя», 2/409-410.

<sup>37</sup> Бухари, “Никаһ”, Баб: “ят-Тярьибу фин-Никаһ”, Щядис: 5063; «Фятһ ял-бари», 9/104; Яһмяд, «Мцсняяд», 2/158; Ибн Яби Асым, «яс-Сцнняя», 1/31, Щядис: 62; ял-Ялбани бунунла баьлы гейдиндя беля дейир: “Сяняди сяһиһдир. Бцтцн равильяри Мцслимин шяртиня эюря этибарлы (сига) равильярдир”.

<sup>38</sup> Ибн Яби Асым, «яс-Сцнняя», 1/39, фясил: 16, Щядис: 54; ял-Ялбани бунунла баьлы гейдиндя беля дейир: “Сяняди сяһиһдир. Равильяри этибарлыдыр (сига)”. Буна охшар башга бир рявайяти Ябу Давуд, «Лцзумус-Сунняя», Щядис: 4607; Тирмизи, «Елм», 16, Щядис: 2678; Яһмяд, «ял-Мцсняяд», 4/126; ял-Бейһаги, «ял-Итигад», сях. 131.

Burada “*sünnə*” Allah elçisinin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* gətirdiyi bütün vəhy, şəriət, din, rəhbərlik və əməl mənasında işlədilmişdir. Rəşidi xəlifələrin əməli də bunların əhatəsinə daxildir. Bu da əvvəlki mənadan daha geniş tərifdir.

Eyni şəkildə sələfin “*sünnə*” ifadəsini Allah elçisinin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* gətirdiyi din və şəriət haqqında, mütləq olaraq elm və əməl haqqında, bundan başqa, əshabələrin, tabiinin və bu ümmətin sələfinin dinin üsulu<sup>39</sup> və fürud-din<sup>40</sup> ilə əlaqəli olaraq başa düşdüklerinin hamısı haqqında da işlətdiklərini görmək mümkündür. Bu məna sünnənin sələf tərəfindən başa düşülən ən geniş və ən əhatəli mənasıdır. Çünki bu məna Allah elçisinin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* həm Qurani-Kərimdə, həm sünnədə gətirdikləri və əshabələrin bizə nəql etdikləri İslamın elm, əməl, əqidə, əhkam, fəzilətlər və gözəl əxlaqa dair bütün məsələləri ehtiva edir. Bu həm də, “*raşidi xəlifələrin sünnəsi*”ni də əhatə edir. Hətta burada sünnə Allahın peyğəmbərini, İslamı, həm xüsusi, həm də ümumi olaraq ifadə edər. Bu da haqq din və “*sirat əl-müstəqim*”in (düz yol) özüdür, möminlərin yoludur, İbrahimin hənəflik dinidir.

Əbu Bəkr əs-Siddiqin *-radiyallahu anhu-* dediyi: “*Sünnə* Allahın sağlam ipidir”<sup>41</sup> sözü də bu mənədir.

Übeyy bin Kəb *-radiyallahu anhu-* demişdir ki, “Sizə o yola və sünnəyə möhkəm sarılmağınızı tövsiyə edirəm. Çünki kim o yolda və sünnədə olarsa, Rəhmanı (Allahu) xatırladığı vaxt Onun qorxusundan gözləri yaşla dolarsa, həmin adama Allah əzab verməz.”<sup>42</sup>

Böyük tabiilərindən olan Abdullah bin əd-Dəyləmi *-rahmatullahi aleyhi-* belə demişdir: “Mən təcrübəmdən bildiyimə görə, dinin yox olması sünnəni tərk etməklə başlanır.”<sup>43</sup>

Başqa bir dəfə o belə demişdir: “Bir parçanın süzülməsi kimi, sünnə də yavaş-yavaş unudulacaqdır.”<sup>44</sup>

Həsən əl-Bəsri və Süfyan *-Allahın rəhməti üzrlərinə olsun-* Uca Allahın: «**Sonra səni də dində şəriət sahibi etdik. Sən o şəriətə tabe ol...**» («*əl-Casiyə*», 18) buyruğunu: “*Sünnə* üzrə etdik” deyə açıqlamışdılar.<sup>45</sup>

Məkhul də *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 113) belə demişdir: “*Sünnə* iki cürdür. Birincisi, qəbul edilməsi fərz və tərkü küfr olan sünnə, digəri isə qəbul edilməsi fəzilət, onu tərk edib başqasına yönəlmək isə günah olan sünnədir.”<sup>46</sup>

Bu məna ilə dinin üsulunu (əqidə) və fərunu (digər hökmlərini) ehtiva edər.

İbn Rəcəb *-Allahın rəhməti üzrlərinə olsun-* «*Camii əl-Ulumi və əl-Hikəm*» adlı əsərində bunları söyləyir: “*Sünnə* yol və yaşayış deməkdir. Bu Peyğəmbərin –

<sup>39</sup> “Цсулуд-дин” – динин етигади щюкмяри

<sup>40</sup> “Фцруд-дин” - фиғһи вя башға һюкмяр

<sup>41</sup> «яш-Шярһу вял-Ибаня», сях. 120.

<sup>42</sup> Ябу Нуейм, «ял-Щилйя», 1/352-353; ял-Лалакаи, 1/54, N:10.

<sup>43</sup> Дарими, 1/45; Ибн Ваддаһ, «ял-Бидя», сях. 38.

<sup>44</sup> Ибн Ваддаһ, «ял-Бидя», сях. 66.

<sup>45</sup> Бах: ял-Лалакаи, 1/69 вя ялагяли гейд.

<sup>46</sup> Дарими, 1/145.

*cəllalahu aleyhi vəssəlləm*- və rəşidi xəlifələrin etiqadlarına, əməl və sözlərinə möhkəm sarılmağı əhatə edir. Kamil sünnə budur. Buna görə sələf əvvəllər sünnə adını ancaq, bütün bunları ehtiva edən şeylər haqqında işlədirdilər. Bu mənədəki sözlər əl-Həsən, əl-Auzai və Fudayl bin İyaddan rəvayət edilmişdir.”<sup>47</sup>

Şeyxülislam İbn Teymiyyə *-rahmatullahi aleyhi-* isə belə demişdir: “*Sünnə* şəriətin özüdür. *Sünnə* Allah və Allah elçisinin din olaraq hökm verdikləridir.”<sup>48</sup>

Adi bin Müsafir *-rahmatullahi aleyhi-* onun ardınca gedənlərə yazdığı «əl-Vasiyətu əl-Kübra» adlı risaləsində bunları bildirir: “Siz *-Allah sizi islah etsin-* bilirsiniz ki, tabe olunmalı olan, sahibləri təriflənən və onlara müxalifət edənlərin qınandığı *sünnə*, Allah elçisinin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* etiqadi, ibadətə bağlı və dinlə əlaqəli başqa məsələlərdəki sünnəsidir. Bu isə ancaq Peyğəmbərdən *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* gələn söz və fəllərini, tərktədiyi söz və əməllərini bildirən hədisləri, bundan başqa, öndə gedənlərin (“*əs-sabiqun*”) və onlara düzgün tabe olanların təqib etdikləri yolları bilməklə mümkündür.”<sup>49</sup>

Belə isə, onlara görə *sünnə* hədis haqqında işlədilən mənasından daha genişdir.

İmam Abdürrəhman bin Mehdi də *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 198) belə deyir: “İnsanlar müxtəlifdir. Bəziləri sünnədə də, hədisdə də imamdır. Bəzisi isə təkcə hədisdə imamdır. Sünnədə və hədisdə imam olan şəxs isə Süfyan əs-Sauridir...”<sup>50</sup>

O bu sözləri ilə hədisdən daha geniş mənası olan sünnəni nəzərdə tutmuşdur.

### **c) Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* hökm verdiyi, yaxud təqir etdiyi, dində sonradan uydurulma şeylərin ziddi mənasına gələn “*sünnə*” kəlməsi**

*Sünnə* Rəsulullahın *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* şəriətə uyğun bildiyi və dindəki bidətlərin ziddi mənası ilə varid olduğu kimi, onun iqrar etdiyi əməl mənasını da verir. Yəni ondan sonra yox, onun dövründə ortaya çıxarılan şey mənasına gəlir. Çünki ondan sonra ortaya çıxarılan şeylərə “*bidət*” (dində yenilik) deyilir. Bu da Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-*: “*İşlərin ən pisləri sonradan ortaya çıxarılan şeylərdir. Sonradan ortaya çıxarılan hər bir şey isə bidətdir*”<sup>51</sup> hədisindən alınmışdır. əl-Buxari ilə Müslim Peyğəmbərimizin *-cəllalahu aleyhi*

<sup>47</sup> «Жамину ял-Улуми вя ял-Щикям», 203.

<sup>48</sup> «Мяжмуя ял-Фятава», 4/436.

<sup>49</sup> «Мяжмуя ял-Фятава», 3/378.

<sup>50</sup> «ял-Жярһу вя ят-Тадил», 1/118 -Мцгяддимя-; ял-Лалакаи, 1/63.

<sup>51</sup> Ибн Яби Асым, «яс-Сцння» 24, I, 16-да рывайят етмишдир. ял-Ялбани сянһһ олдуьуну суюлямишдир.

vəssəlləm- belə buyurduğunu qeyd etmişlər: “İşlərin ən pisləri sonradan ortaya çıxarılanlardır”. Müslimdə bu əlavə var: “Hər bidət də zəlalətdir.”<sup>52</sup>

Peyğəmbərin –cəllalahu aleyhi vəssəlləm-: “Kim İslamda gözəl bir sünnə ortaya qoyarsa, həmin adama həm onun mükafatı, həm də ondan sonra onunla əməl edənlərin mükafatı verilir və onlardan heç birinin mükafatından heç bir şey də azalmır. Kim isə İslamda pis bir sünnə ortaya qoyarsa, həm onun günahı, həm də ondan sonra onunla əməl edənlərin günahı həmin adamın üzərinə olur və onlardan heç birinin günahından hər hansı bir şey də azaldılmır”<sup>53</sup> – buyurduğu da belə şərh olunur:

Bəzi bidətçilər bu cür hədislərə əsaslanaraq həmin hədislərin onların “gözəl” deyər adlandırdıqları bidətləri təsdiq etdiyini iddia edirlər. Mövlud, qəndillər, sufilərin uca səslə qrup halında zikr etmələri və buna oxşar bidətləri misal kimi göstərmək olar. Ancaq bu hədis bu cür bidətlərin doğruluğunu ortaya qoyan dəlil olaraq göstərilə bilməz. Çünki Peyğəmbər –cəllalahu aleyhi vəssəlləm- sonradan ortaya çıxarılan şeyləri və bidətləri qadağan etmiş, bunların qeyd-şərtsiz zəlalət yolu, zəlalət olduğunu açıqlamışdır. Digər tərəfdən bu hədis Peyğəmbər –cəllalahu aleyhi vəssəlləm- sağ olanda əshabələrin ictihadları ilə ortaya çıxardıqları bəzi əməlləri adlandırmaq və həmin əməlləri qəbul etdiyini ifadə etmək üçün söylənmişdir. Dolayısı ilə bunlar onun bir şəriətlə əlaqəli hökmləri olur. Bundan sonra da əshabələr bidətlərə (sonradan uydurulanlara) qarşı mübarizə aparmışlar, bununla bağlı sözlər söyləmişlər və bu əməldən çəkəndirmişlər.

Hz. Peyğəmbərin –cəllalahu aleyhi vəssəlləm- bu sözləri də həmin mənaya dəlalət edir: “Muaz sizə bunu belə sünnə etdi. Artıq siz də onu edin.”<sup>54</sup>

Bu, camaatla birlikdə namaz qılarkən imamın arxası ilə çata bilməyən və sonradan qılınan namazın qəzası ilə əlaqəlidir. Bu da, Peyğəmbərin –cəllalahu aleyhi vəssəlləm- bunu qəbul etdiyi üçün düzgün və gözəl sünnəsi kimidir. Sünnədən bəzən əvvəlki ümmətlərin dində ortaya çıxardıqları pis davranış və zəlalətləri başa salmaq üçün də istifadə edilmişdir. Peyğəmbərin –cəllalahu aleyhi vəssəlləm- bu sözü bununla bağlıdır: “And olsun ki, özünüzdən əvvəlkilərin sünnəsinə tabe olacaqsınız...”<sup>55</sup>

Bu da “dində bidətlər gətirməklə bağlı məsələlərdə onların təqib etdikləri yollara və onların etdiklərinə tabe olacaqsınız” deməkdir. Bu ifadə lüğət mənasına uyğun olaraq işlədilmişdir.

Sünnə Peyğəmbərin –cəllalahu aleyhi vəssəlləm- hədislərində yaşayış və gedilən yol mənasında çox istifadə edilmişdir. İbn əl-Əsir belə deyir: “Hədisdə sünnə və sünnənin kökündən törəyən kəlmələr çox təkrar olunmuşdur. Bunların əsl

<sup>52</sup> ял-Бухари в я Мцслим рьявайят етмишдир. Бах: ял-Бухари «Фятһ ял-Бари» иля бирликдя, 13/249; Мцслим, 2/592.

<sup>53</sup> Мцслим, 15, Щядис: 1017, 4/2059-2060.

<sup>54</sup> Яһмяд, «ял-Мцсняд», 5/246.

<sup>55</sup> ял-Бухари, “Итисам”, 14; «Фятһ ял-Бари», 13/300; Мцслим, Щядис: 2669.

mənası isə yaşayış (sirət) və gedilən yol deməkdir”<sup>56</sup>. Bu sözləri ilə sünnənin lüğət mənasını nəzərdə tutur. Şəriət sahibi isə sünnənin şəri mənasına Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* ilə rəşidi xəlifələrin şəriət olaraq ortaya qoyduqları xüsusi bir məna qazandırmış və ondan sonra ortaya çıxarılanlara “*bidət*” adını qoymuşdur.

Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* tərəfindən sünnənin bidətin ziddi kimi işlədilməsinə dair rəvayətlərə də rast gəlirik. İmam Əhmədin Qudayf bin əl-Harisdən *-radıyallahu anhu-* nəql etdiyi Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* bu sözləri də həmin mənadadır: “Bir qövmlə bir bidət ortaya çıxarsa, mütləq sünnədən o qədəri yox olar...”<sup>57</sup>

Həmçinin *sünnə* kəlməsi hədisdə birinin digərinin oxşarı olması, bir yola yaxud, əvvəlki bir hökmə qiyas edilməsi mənasında da işlədilmişdir. İmam Malikin *-rahmatullahi aleyhi-* nəql etdiyi rəvayət də bu mənadadır: “*Ömər bin əl-Xəttab -radıyallahu anhu- məcusiləri nəzərdə tutaraq demişdir ki: “Onlara nə edəcəyimi bilmirəm”. Bunu eşidən Abdürrəhman bin Auf -radıyallahu anhu- belə demişdir: “Mən Allah elçisindən -cəllallahu aleyhi vəssəlləm- bunları eşitdim: “Onlara kitab əhlinin sünnəsini tətbiq edin”*”<sup>58</sup>. Yəni məcusilər tabe olacaqları hökmlərlə əlaqəli olaraq kitab əhli ilə qiyas (müqayisə) edilir.

Əshabələr, tabiin və bu ümmətin keçmiş əməlisəlehlərinin ilk nəslı “*sünnə*” kəlməsini Rəsulullahın *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* dinlə bağlı verdiyi hökm mənasında, səhabələrin və tabiinin Allah Rəsulundan nəql etdiyi şeylər haqqında işlətməmişlər. Bu isə bidət və din haqqında müccərrəd fikrə əsaslanaraq söz söyləməyin ziddidir. Nəfsə tabe olmağın etiqad və qədər məsələsində qiyasa müraciət etməyin də əksidir.

Ömər bin əl-Xəttab *-radıyallahu anhu-* belə demişdir: “Rəy əhli (Kitab və sünnəyə əsaslanmayaraq öz rəyləri ilə hökm edənlər) sünnəyə müxalif olanlardır. Hədisləri yadda saxlamaq onlara çətin gəlmişdir. Onlar hədisləri tərki etdiklərinə görə, onları yadda saxlaya bilməmişlər. Bunun nəticəsində öz fikirlərinə əsaslanaraq, öz ağıllarına uyğun söz söyləmişlər. Bununla da həm özləri azmışlar, həm də başqalarını azdırmışlar.”<sup>59</sup>

<sup>56</sup> Ибн ял-Ясир, «ян-Нийайя», 2/409.

<sup>57</sup> Яһмяд, «ял-Мицняд», 4/105; Суйути, «ял-Жамиус-Саьир»дя бу һядисин “һясян” олдуьуна ишаря етмишдир. Бах: «ял-Жамиу яс-Саьир», 2/480, N:7790; Ибн Щяжяр, «Фятһ ял-Бари», 13/253-дя “һясян” олдуьуну билдирмишдир. ял-Ялбани ися зяиф олдуьуну сюйлямишдир, «Даифу ял-Жамиу яс-Саьир», 5/78, N:4985. Анжаг бу һядис Щяссан бин Атиййядян - рашматуллаши алейши- сяһиһ бир сяняддя рявайят едилмишдир. «Мишкатул-Мясабиһ», 1/66, ялагяли гејид; бундан башга бах: Дарими, 1/45; «Шярһу ял-Лалакаи», 1/93; Ибн Ваддаһ, «ял-Бида», 37.

<sup>58</sup> Малик, «Муватта», 1/278.

<sup>59</sup> ял-Лалакаи, «Шярһу усули итигади яһли Сцнняти вял-Жямая», 1/123, Тяһгиг: др.Яһмяд Сад Щямдан; Ибн Батта, «яш-Шярһу вял-Ибания», сяһ. 121; Ибн Щяжяр, «Фятһ ял-Бари», 13/289-да Бейһягийя нисбят (изафя) етмишдир.



Əli bin Əbu Talib *-radiyallahu anhu-* da belə buyurmuşdur: “Nəfsin istəyi sünnəyə müxalif olanın qənaətinə görə haqdır.”<sup>60</sup>

Abdullah bin Ömərə bir nəfər: “Nə deyirsən... Nə deyirsən?” - deyəndə, ona belə cavab vermişdir: “Sən *“nə deyirsəni”* qoy Yəməndə qalsın. Burada bəhs edilən ancaq sünnədir”. Yəni Allah elçisindən *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* din olaraq gələn rəvayətlərdir.<sup>61</sup>

Qazi Şüreyh *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 80) belə demişdir: “Sünnə sizin qiyasınızdan da əvvəldir. Elə isə sünnəyə tabe ol, bidətçi olma.”<sup>62</sup>

Ömər bin Abdül-Əziz də *-radiyallahu anhu-* belə buyurmuşdur: “Sünnəni ortaya çıxaran kimsə ona müxalifət etməkdəki yanılmaları bilərək qoymuşdur. And olsun, onlar mübahisə etməyə sizdən daha çox qadir idilər.”<sup>63</sup>

Sələf sünnəni Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* hökm verdiyi şeylər haqqında və onun hökm vermədiyi şeylərin əvəzində işlətməyə ki, bunlar da bidət və *“muhdəsat”* (sonralar din adına ortaya çıxarılan şeylər) deyə bilinir. Şübhəsiz ki, sonradan ortaya çıxarılan hər bir iş bidətdir, hər bidət də zəlalətdir və sünnəyə ziddir. Bu dinin əsaslarına və qəti nəsslərinə əsaslanan İslamın əsas qaydasıdır. Məsələn, Hz. Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-*: *“Mənim sünnəmə möhkəm sarılın”*<sup>64</sup>, *“İşlərin ən pisləri sonradan ortaya çıxarılanlardır və hər bidət zəlalətdir”*<sup>65</sup>, *“Sonradan ortaya çıxarılan işlərdən bacardığınız qədər çəkinin. Çünki hər bidət zəlalətdir”*<sup>66</sup>, *“Hər kim bizim etmədiyimizi edərsə, (bizim işimizə uyğun olmayan bir iş görərsə) o rədd olunur”*<sup>67</sup> - sözləri kimi.

Sələfin *“sünnə”* kəlməsini *“bidət”*in ziddi olaraq istifadə etmələrinə çox yerdə rast gəlmək mümkündür. Onlardan bəzilərinə göstərək:

İbn Məsud, Ubey bin Kəb və başqaları *-radiyallahu anhum-* belə demişlər: “Sünnədə iqtisad, bidətlərdə ictihad etməkdən xeyirlidir (yəni az da olsa sünnə ilə əməl etmək, çox bidətlə əməl etməkdən xeyirlidir)”<sup>68</sup>.

<sup>60</sup> «Яш-Шярыу вял-Ибаня», сях. 122.

<sup>61</sup> «Яш-Шярыу вял-Ибаня», сях. 126.

<sup>62</sup> Дарими, 1/66; ял-Бьяяви, «Шярыу яс-Суння», 1/216.

<sup>63</sup> «Яш-Шярыу вял-Ибаня», сях. 123.

<sup>64</sup> Ибн Яби Асым, «Яс-Суння», 1/29. Щядис N: 54. ял-Ялбани һядис һаггында беля дейир: Сяняди сяхиһдир, равиляри етибарлыдыр. Щядиси бундан башга, Ибн Мажа, Ябу Давуд вя ят-Тирмизи рявайят етмишдир. Ят-Тирмизи һясян-сяһиһдир демишдир)

<sup>65</sup> Мцслим, N: 867.

<sup>66</sup> Ибн Яби Асым, «Яс-Суння», 1/19. Щядис N: 31. ял-Ялбани һядис һаггында беля дейир: Сяняди сяхиһдир, равиляринин һамысы етибарлыдыр. Бундан башга, Ябу Давуд, ят-Тирмизи, Ибн Мажа, Яһмяд вя Щаким дя бу һядиси рявайят етмишдир.

<sup>67</sup> ял-Бухари, Мцслим вя башгалары Анишядян *-радыйаллацу аниця-* рявайят етмишляр. Бах: «Фяһ ял-Бари», 5/54; Мцслим, Щядис N: 1718, 3/1344.

<sup>68</sup> Дарими, 1/72; Бьяяви, «Шярыу яс-Суння», 1/208; Бундан башга, Щаким «ял-Мцстядряк» дя рявайят етмиш, ял-Бухари вя Мцслимин шяртиня эюря сяхиһ олдуьуну билдирмишдир. яз-Зяһяби дя онунла разылашмышдыр. «ял-Мцстядряк», 1/103.

Yenə Abdullah bin Məsud belə demişdir: “Siz (sünnəyə) tabe olun. Bidət ortaya çıxarmağa çalışmayın. Çünki sünnə sizə kifayət edər, bidətə ehtiyac yoxdur.”<sup>69</sup>

İbn Abbas *-radıyallahu anhu-* belə demişdir: “Bir il keçməmiş insanlar bidətə ortaya çıxarmağa və sünnəni məhv etməyə başladılar. Nəhayət, bidətlər yayılmağa, sünnə isə tərk olunmağa başladı”<sup>70</sup>.

İbn Sirin *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 110) belə deyir: “Həm bir bidətə qəbul edib, həm də bir sünnəyə əməl edən heç kim ola bilməz.”<sup>71</sup>

Qudeyf bin əl-Haris *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 65) belə deyir: “Bir bidət ortaya çıxan kimi mütləq sünnədən o qədəri tərk edilir.”<sup>72</sup>

Əbu İdris əl-Havlani *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 80) belə deyir: “Bir ümmət dinində bir bidət ortaya çıxarsa, mütləq Allah bu səbəbə görə onlardan bir sünnəni götürər.”<sup>73</sup>

Həssan bin Atiyyə ilə Hallas bin Amr *-Allahın rəhməti üzərlərinə olsun-* və başqalarından buna oxşar çoxlu rəvayətlər günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.<sup>74</sup>

Fudayl bin İyad *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 187) belə demişdir: “Gördüyüm bütün xeyirli insanlar sünnəyə bağlı şəxslər idilər və bidət sahiblərindən uzaq qalmağı əmr edərtilər.”<sup>75</sup>

Sufyan əs-Sauri *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 161) belə demişdir: “Sünnəyə tabe ol və bidətə tərk et.”<sup>76</sup>

Bütün bu rəvayətlərdə bu imamların “*sünnə*” kəlməsi ilə Peyğəmbərin – *cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* verdiyi hökmləri və dinə aid ondan gələn rəvayətləri nəzərdə tutduqlarını, insanların ondan sonra dinə dair ortaya çıxardıqları hər bir işin sonradan ortaya çıxardılmış və rəvayət yolu ilə nəql edilərək gəlmiş sünnəyə müxalif bidət mənasında işlədildiyini görürük. Buna görə onlar Peyğəmbərin –*cəllallahu aleyhi vəsəlləm-*, əshabələrin və hidayət rəhbərlərinin göstərdiyi yola tabe olan kimsələri “*sünnə sahibi*” deyər, bunun əvəzində hər hansı bir bidət və boş həvəslərdə olanları da “*bidət sahibi*” olaraq adlandırırıldı. Buna bəzi nümunələr göstərək:

Abdur-Rəhman bin Mehdi *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 198) belə demişdir: “Sən Hammad bin Zeydi sevən bir Bəsrəli görsən, bil ki, o, sünnə sahibidir”<sup>77</sup>. Yəni həmin şəxs bidət sahibi və özündən danışan boş adam deyil. Çünki Hammad əhli-sünnədən idi və onu ancaq sünnə sahibi olanlar sevər.

<sup>69</sup> Дарими, 1/69.

<sup>70</sup> Ибн Ваддаһ, «ял-Бидя», сях. 38.

<sup>71</sup> Дарими, 1/69; Ибн Батта, «яш-Шярыу вял-Ибаня», сях. 133.

<sup>72</sup> «яш-Шярыу вял-Ибаня», сях. 143.

<sup>73</sup> Ибн Ваддаһ, «ял-Бидя», сях. 36.

<sup>74</sup> Бах: Дарими, 1/45; Ибн Ваддаһ, «ял-Бидя», сях. 37-38.

<sup>75</sup> Ибн Батта, «яш-Шярыу вял-Ибаня», сях. 153.

<sup>76</sup> ял-Бяъави, «Шярыу яс-Суння», 1/217.

<sup>77</sup> Ибн Яби Щатим, «яж-Жярыу вя ят-Тадил», 1/183; ял-Лалакаи, 1/62, N: 38.

Əbu Bəkr bin Ayyaş -*rahmatullahi aleyhi*- (v.h. 193) belə dedilər: “Bir qrup adam oturur və onların yanında başqaları da oturur. Halbuki onların buna səviyyələri çatmır.” Əbu Bəkr belə cavab verdi: “Oturan hər hansı bir şəxsin yanında oturlar, fəqət sünnə sahibi olan bir şəxs ölərsə, Allah onun haqqında danışırdır, bidətçi haqqında isə heç kim heç nə danışmaz.”<sup>78</sup>

Avn bin Abdullah -*rahmatullahi aleyhi*- (v.h. 120) belə demişdir: “Hər kim İslam və sünnə üzrə ikən ölərsə, artıq hər cür xeyrin mücdəsi onun üçündür.”<sup>79</sup>

Quteybə bin Səid -*rahmatullahi aleyhi*- (v.h. 240) belə demişdir: “Siz Yəhya bin Səid, Abdur-Rəhman bin Mehdi, Əhməd bin Hənbəl, İshaq bin Rahaveyh<sup>80</sup> kimi hədis əhli olan şəxsləri sevən bir adam görsəniz, bilin ki, həmin adam sünnə üzərindədir. Kim də bunlara müxalifət edərsə, bilin ki, o da bidətçidir.”<sup>81</sup>

Muafa bin İmran -*rahmatullahi aleyhi*- (v.h. 186) belə demişdir: “İnsanı yalnız öldükdən sonra tərifi. Çünki ölənə qədər onun sünnə və ya bidət üzrə öləcəyi bilinməz.”<sup>82</sup>

Onlar (keçmiş əməlisəhlər) sünnəni bidətlərdən, şübhələrdən uzaq olan şeylər haqqında işlədirdilər. Bu isə elə dinin özüdür, Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* sünnə olaraq ortaya qoyduğu əsl haqqdır.

#### d) Nafilə mənasında “Sünnə” kəlməsi

Sünnə kəlməsi nafilə mənasında fərzin əksi və ya müsətəhəb sözü ilə sinonim kimi də işlədilmişdir<sup>83</sup>. Ya da fəqihlərin də ifadə etdiyi kimi: “Peyğəmbərdən *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* fərz və ya vacib olmadığı sabit olan, yaxud vacib olmayan şey”<sup>84</sup> – anlamını işlənməmişdir.

Əbu Sələmə bin Abdur-Rəhmanın atasından, onun da Peyğəmbərdən *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* rəvayət etdiyi bu sözləri buna misaldır: “*Şühəsisiz Uca Allah sizə Ramazan ayının orucunu fərz etdi. Mən də sizə həmin ayda namaz qılmağı sünnə etdim...*”<sup>85</sup>. Başqa bir yerdə də belə deyilir: “*Ramazan Uca Allahın orucu fərz etdiyi bir aydır. Mən də bu ayda müsəlmanlara namaz qılmağı sünnə etdim.*”<sup>86</sup>

Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* Ramazan ayında namaz qılmağı sünnə etdiyini bildirmişdir. Yəni həmin ayda namaz qılmağı sünnə yolu ilə nafilə

<sup>78</sup> ят-Тирмизи, «Сциян», Китабул-Илял, 5/739.

<sup>79</sup> ял-Лалакаи, 1/67.

<sup>80</sup> Бурада башгаларынын да адлары чякилмишдир, биз узун олмасын дейя шамысыны вермядик.

<sup>81</sup> ял-Лалакаи, 1/67.

<sup>82</sup> ял-Лалакаи, 1/67.

<sup>83</sup> Бах. «Фяth ял-Бари», 13/245.

<sup>84</sup> яш-Шювкани, «Иршаду ял-Фуһул», сях. 33.

<sup>85</sup> Яһмяд, «ял-Мцсняд», 1/191.

<sup>86</sup> Яһмяд, «ял-Мцсняд», 1/195.

etmişdir. Burada sünnə fərzin əksi, yəni nafilə mənasındadır. Ramazan ayının namazının (təravihin) hökmü ilə bağlı bildiklərimiz də bu cürdür.

Sələf *-radiyallahu anhum-* sünnəni fərz olmayan (nafilə) və sünnə edilmiş işlər haqqında işləmişlər:

Məkhul əş-Şaminin *-rahmatullahi aleyhi-* dediyi və sünnəni qismlərə ayırdığı bu sözlərini buna misal vermək olar: “*Sünnə* iki cürdür. Biri yerinə yetirilməsi fərz olan və küfrü tərək etmək lazım olan sünnədir. Digəri isə yerinə yetirilməsi fəzilət olan, onu tərək edib başqasını etmək təhlükəli olan sünnədir.”<sup>87</sup>

O sünnəni daha geniş mənası ilə vacib<sup>88</sup> olan və olmayan olmaq üzrə qismlərə ayırmışdır.

İkincisi, yəni vacib olandan daha aşağı mərtəbədə olan sünnə isə burada nəzərdə tutulan sünnədir.

Bu cür sünnəni: “Peyğəmbərdən *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* fərz və ya vacib etməsi nəzərdə tutulmayan sabit olan şeylərdir”<sup>89</sup> deyərək tərif verdikləri vaxt kimi fəqihlərin nəzərdə tutduğu növ də budur.

#### e) “Sünnə” bəzən “İttiba: tabe olmaq” mənası ilə sələfin elm və əməldəki halı haqqında da işlədilir

Sələf sünnəni əshabələrin, tabiinin, ilk dövr müsəlman camaatların və dində tabe olunan hidayət rəhbərlərinin təqib etdikləri yol haqqında da işləmişlər.

*Sünnə* - Peyğəmbərdən *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* elm, söz və əməl, nəql edilmiş səhih hədislərinə, sirat əl-müstəqimə və haqqa möhkəm sarılıb ona tabe olmaq deməkdir. Buna görə sünnəyə tabe olan haqq əhlinə “*əhli-sünnə vəl-cəmə*” deyərkdilər. Ümumi olaraq sələfin bütün sözlərində bu məsələ çox aydın görünür.

Bunlardan bəziləri: Əbu Zərr *-radiyallahu anhu-* dedi: “Allah elçisi *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* bizə üç məsələni tərək etməməyi əmr etdi: Yaxşılığı əmr edib, pisliklərdən çəkəndirmək və insanlara sünnəni öyrətmək.”<sup>90</sup>

Ömər bin əl-Xəttab *-radiyallahu anhu-* belə demişdir: “Həqiqət budur ki, yaxınlarda sizə Quranın mütəşabihlərini<sup>91</sup> ortaya ataraq mübahisə edəcək bəzi insanlar gələcəkdir. Siz sünnəyə möhkəm sarılın, çünki sünnə sahibləri Allahın kitabını daha yaxşı bilirlər.”<sup>92</sup>

Əli bin Əbu Talib *-radiyallahu anhu-* buyurmuşdur: “Nəfsin istəyi sünnəyə müxalif olanın qənaətinə görə haqdır.”<sup>93</sup>

<sup>87</sup> Дарими, 1/145.

<sup>88</sup> Бунунла йухарыда да гейд етдийимиз шякилдя етигади һюкмляря (усула) вя фярзляря ишаря едир

<sup>89</sup> яш-Шювкани, «Иршадү ял-Фуһул», сях. 31.

<sup>90</sup> Дарими, 1/136.

<sup>91</sup> Гуранын бир-бириня охшар айяляри.

<sup>92</sup> Дарими, 1/49.

<sup>93</sup> Ибн Батта, «яш-Шярһу вял-Ибаня», сях. 122.

Səid bin Cubeyr *-rahmatullahi aleyhi-* Uca Allahın: «...**yaşxı işlər görüb sonra da doğru yolu tutan...**» («*Ta Ha*», 82) sözləri haqqında: “Bu sünnə və camaatda bağlı qalıb onlardan ayrılmayan deməkdir” – demişdir<sup>94</sup>.

Amr bin Qays əl-Mulai *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 143) demişdir: “Sən bir gəncin əvvəldən əhli-sünnə vəl-cəməatla birlikdə yetişdiyini görsən, ondan (xeyirli şeylər) uma bilərsən.”<sup>95</sup>

Malik bin Miğvəl *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 159) belə buyurmuşdur: “Əgər bir adam İslam və sünnədən başqa bir adla xatırlanarsa<sup>96</sup>, sən onu istədiyən dinə nisbət edə bilərsən.”<sup>97</sup>

Əl-Auzai *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 157) belə söyləmişdir: “Beş şey var ki, Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* əshabələri onlardan ayrılmamışlar: camaata qatılmaq, sünnəyə tabe olmaq, məscidi abadlaşdırmaq, Quran oxumaq və Allah yolunda cihad etmək...”<sup>98</sup>

Əz-Zuhri *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 135) demişdir: “Bizim gəlib-getmiş elm adamlarımız: “Sünnəyə möhkəm sarılmaq qurtuluşdur” – deyərdilər.”<sup>99</sup>

Elə isə *sünnə* hidayətin və dinin özüdür. Əshabələrin Peyğəmbərdən aldıqları, tabiinin də onlardan öyrəndikləri hidayət imamlarının bütün əsrlərdə ortaya qoyduqları hidayət və din ilə eyni şeydir.

*Sünnə* – rəvayətləri bilən, Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* sünnələrini götürən, bunları həm rəvayət, həm fəhm, həm də həyat tərzilə olaraq nəsilərdən-nəsilərə miras olaraq ötürən sələfin təqib etdiyi yol və üsuldür.

İbn Mənzur “Lisənül-Ərəb” adlı əsərində belə deyir: “*Sünnə* təriflənən və düzgün olan yol haqqında işlədilir. Buna görə “filan adam sünnə əhlindəndir” deyilsə, o təriflənən və düzgün yolun təqibçilərindəndir” - deməkdir<sup>100</sup>.

Düzgün və təriflənən yol isə sələf-salehin yoludur. Bu sünnə üzərində olan doğru yoldur. Allah tərəfindən təriflənmişdir, çünki O, bu yolu bəndələri üçün seçib bəyənmiş, elçisinə də ona tabe olmağı tövsiyə etmişdir. Digər tərəfdən fəzilət və istiqamət sahibi olanlar tərəfindən də təriflənmiş bir yoldur.

#### **f) Üsulud-din (inanc əsasları) və əqidə məsələləri haqqında “sünnə” ifadəsi**

<sup>94</sup> Ибн Батта, «яш-Шяры в ял-Ибаня», сях. 128; ял-Лалакаи, «Шяры усули ял-Етигад», 1/71.

<sup>95</sup> а.к.я., сях. 133.

<sup>96</sup> Бу ифадяля бязи фиргя, истигамят вя жамаатларын сцня вя жамаатдан башга онлары нисбят етдикляри бязи ясас, метод, шчар вя адлар алмаларынын нюгсанларына ишчаря едилир.

<sup>97</sup> а.к.я., сях. 137.

<sup>98</sup> ял-Бявяви, «Шяры яс-Суння», 1/209.

<sup>99</sup> ял-Лалакаи, 1/94; Тядгигатчы буну Ибн ял-Мцбаряк, «яз-Зүһд», 1/281-я нисбят етмишдир; Бундан башга, Дарими, «Сцня», 1/45.

<sup>100</sup> “Лисянцл-Яряб”, “с-н-н” маддяси, 13/226.

Sələf həmçinin dinin inanc əsasları olan üsuliddin - İslamın fərzləri, etiqadi yönləri və dindəki qəti hökmləri - haqqında da “*sünnə*” ifadəsini işlətməmişlər. Bu cür ifadə hicri tarixin 3-cü əsrində İmam Əhməd dövründə müxtəlif fırqələrin ortaya çıxıb mötəzilə, rafizi, mütəsəvvüf və kələmçilərin inancları nisbətən yayıldığı bir dövrdə bu mənada geniş yayılmışdır<sup>101</sup>.

O dövrün İslamın rəhbər alimləri üsuliddin və əqidə məsələləri haqqında “*sünnə*” ifadəsini işlətməyə başladılar. Beləliklə müxtəlif fırqələrin ortaya atdıqları fikirlərdən (sünnəyə uyğun olanları) ayırmaq istəmişlər. “*Əhli-sünnə vəl-cəməa*” ifadəsinin üsuliddinə aid müxtəlif, nəfsin istəyi sahibi olan fırqələrdən onları ayırmaq məqsədi ilə haqq əhli haqqında işlədilməsi geniş şəkildə yayılmışdır.

Əqidənin və üsuliddinin “*sünnə*” deyə ifadə edilməsi əshabələr dövründə hər nə qədər bilinən bir məsələ olsa da məşhur deyildi. Məsələn, İbn Ömər - *radıyallahu anhu*-: “Sünnəni tərək edən kafir olur”<sup>102</sup> - sözü bu mənada. Səhabələrin bir şəxsin kafir olduğunu demələri ancaq üsuliddin və etiqadi məsələlərlə əlaqəli böyük bir məsələ ilə bağlı ola bilər. Həmçinin Hz.Əlinin - *radıyallahu anhu* - sözləri də buna dəlildir: “Nəfsin istəyi sünnəyə müxalif olanın qənaətinə görə haqdır.”<sup>103</sup>

Şübhə yoxdur ki, belə bir hökm ancaq müxtəlif inanclara, nəfsin istəyinə uyan və zəlalət fırqələrinə mənsub olanlar haqqında ola bilər.

Buna Əbu Bəkr əs-Siddiqin -*radıyallahu anhu*- bu sözləri də şahidlik edir: “Sünnə Allahın çox möhkəm ipidir.”<sup>104</sup>

Sünnənin bu cür ifadə edilməsi bunun üsuliddinin xüsusiyyətinə məxsusluğunu göstərir, digərləri də buna bağlı olaraq belə ifadə edilir.

Ömər -*radıyallahu anhu*- bu sözü də dediklərimizi sübut edir: “Rəy sahibləri olanlar (Kitab və sünnəyə əsaslanmadan öz rəyi ilə hökm edənlər) sünnənin düşmənləridir.”<sup>105</sup>

Üçüncü və sonrakı əsrlərdə sələfin “*sünnə*” ifadəsini etiqadi məsələlər və üsuliddin haqqında işlətmələrini onların etiqadla bağlı yazdıqları əsərlərində də görmək olar. Onların yazdıqları bu əsərlərdə “*sünnə*”nin bu cür işlədilməsini aydın şəkildə görmək olar. Çünki onlar bu məsələlərə “*sünnə*” adını verirdilər. Bəzi misallar verərək məsələni daha da aydınlatmağa çalışaq:

---

<sup>101</sup> “Яһли-сүннә” ифадясинин һагга мюһкям сарылан, няфсин истяйи вя айрылыгдан узаг оланлар һаггында ишлядилмяси биринжи ясрдя фиргялярин ортайа чыхмасындан сонра башламышдыр. Бязиляринин ““яһли-сүннә” ифадяси сонракы ясрлярдя ортайа чыхмышдыр” шяклиндяки иддиаларынын һягигятля һеч бир ялагяси йохдур. Чцнки Мцслимин “Сяһнһ”индя Ибн Сириндян (в.һ. 110) беля дедийи мялумдур: “...О вахт яһли-сүннәйя бахар вя онларын һядисляри гябул едиляр” (Бах: Мцслим, 1/15).

<sup>102</sup> «яш-Шярыу вял-Ибаня», с. 123.

<sup>103</sup> «яш-Шярыу вял-Ибаня», с. 122.

<sup>104</sup> «яш-Шярыу вял-Ибаня», с. 120.

<sup>105</sup> «яш-Шярыу вял-Ибаня», с. 121.

1. İmam Əhmədın yazdığı etiqađın bəzi məsələlərinə dair «*əs-Sünnə*» adlı əsər.
2. İmam Əhməd bin Hənbəlin oğlu Əbu Abdur-Rəhman Abdullahın «*əs-Sünnə*» adlı əsəri. Bu etiqađı məsələlərlə bağlı bir əsərdir. Əbu Abdur-Rəhman hicri 290-cı ildə vəfat etmişdir.
3. Əbu Bəkr bin əl-Əsrəmin (v.h. 272) «*əs-Sünnə*» adlı əsəri.
4. İbn Əbi Asimin (v.h. 287) əqidəylə bağlı yazdığı «*Kitabu əs-Sünnə*» adlı əsəri.
5. Məhəmməd bin Nasr əl-Mərvəzinin (v.h. 294) əqidəyə dair yazdığı «*əs-Sünnə*» adlı əsəri.
6. Əbu Cəfər ət-Təbərinin (v.h. 310) əqidəyə dair bir cüz həcmində olan «*Sarihu əs-Sünnə*» adlı əsəri.
7. Əhməd bin Məhəmməd bin Hallalın (v.h. 311) «*əs-Sünnə*» adlı əsəri.
8. İbn Əbi Zəməneynin (v.h. 399) əqidəyə dair «*Şərhu əs-Sünnə*» adlı əsəri.
9. İbn Battanın (v.h. 387) etiqađla bağlı «*əş-Şərhu vəl-İbanə alə usulis-Sünnəti vəd-Diyanə*» adlı əsəri.

Həmçinin bu dövrdə sağlam etiqađ sahibinin “*Sahibu Sünnə: sünnəyə bağlı*” deyə adlandırılması da geniş yayılmışdır<sup>106</sup>.

Haqq əhli, hidayət rəhbəri imamlar və onlara tabe olanların “*əhli-sünnə vəl-cəməd*” adlandırılması da geniş yayılmışdır. Beləliklə, bu dövrdə, yəni hicri 3-cü əsr və sonralar “*sünnə*” ifadəsi ilə əksəriyyət etibarını ilə dinin əsaslarının nəzərdə tutulduğunu başa düşürük.

*Sünnə* kəlməsinin sağlam əqidə və sələf-salehin üsuliddinlə bağlı təqib etdiyi yol haqqında işlədilməsi çox geniş yayıldı. Buna görə, *əhli-sünnə* məzhəbi deyiləndə onların etiqađ və üsuliddin haqqındakı inanclarını və izlədikləri yol nəzərdə tutulur.

İmam İbn Əbi Asim *-Allahın rəhməti onun üzərində olsun-* (v.h. 287) «*əs-Sünnə*» adlı əsərində bunları qeyd edir: “Sünnə nədir?” - deyə soruşdum. “Sünnə hökmlər və bunun xaricində çoxlu mənalara bir yerdə ifadə edən bir addır. Elm əhlinin sünnəyə ittifaq edərək nisbət etdikləri məsələlərdən biri də qədərə iman qəbul etməkdir...” Daha sonra qədərlə bağlı bəzi izahlar vermiş və bunları söyləmişdir: “Quran Uca Allahın kəlamıdır”. Bundan sonra da bunları deyirlər: “İman həm söz, həm əməldir, çoxalır və azalır. Uca Allahın Qiyamət günü görünəcəyinin də qəbul edilməsi lazımdır”.

Daha sonra Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* əshabələrinin fəzilətindən bəhs edir. Raşidi xəlifələri xüsusilə fəzilət sahibi olaraq qeyd edir. Qəbir əzabını, münkər və nəkiri, şəfaəti, Hovuzu, mizanı (tərəzini), vəd və təhdidi,

<sup>106</sup> Ибн Шявзябин сюзц бу чалышмада дага яввял “е” бяндиндя гейд едилмишдир. Ора баха биярсиниз.

Cənnəti və Gəhənnəmi, namazı, imamlarla (dövlətin idarəçiləri ilə) birlikdə cihad etməyi, yaxşılıqı əmr edib, pisləklərdən çəkəndirməyi qələmə alır<sup>107</sup>.

Bütün bunlar üsuliddin və etiqad məsələlərindədir. Müəllif bütün bu məsələlərdə “*sünnə*” ifadəsinin nə mənaya gəldiyini açıqlamışdır.

İbn Rəcəb «*Camiu əl-Ulumi vəl-Hikəm*» adlı əsərində bunları qeyd edir: “Sonra gələn alimlərin əksəriyyəti sünnəni etiqad ilə əlaqəli məsələlərə xas qəbul edər. Çünki dinin əsli odur. Bu məsələlərdə müxalifət edən isə çox böyük bir təhlükə ilə qarşı-qarşıyadır.”<sup>108</sup>

#### g) Mütəaxxirinə<sup>109</sup> görə “*sünnə*” ifadəsi

Əsrimizdə “*sünnə*” ifadəsi əksər insanlar tərəfindən iki müxtəlif mənə haqqında işlənilir:

1. Tədqiqatçılara, təhsil ocaqlarına, araşdırma mərkəzlərinə, elm öyrənən tələbələrə görə *sünnə* ifadəsi: Bunlar əksəriyyət etibarını ilə peyğəmbər hədisini, onunla bağlı elmləri və bunlardan törəyən müxtəlif elm sahələrini nəzərdə tutur.

2. Ümumi olaraq *sünnə* ifadəsi: Bu da əməldə *sünnələr*, dini hökmlər, yaxud fərzdən başqa, *sünnə* ifadələri olan hökmləri nəzərdə tutur. Nafilələr, müstəhəblər, həvəsləndirilən məsələlər ilə fərzin daha aşağı mərtəbəsində olan dini hökmlər də *sünnə* mənasında işlənilir. Daha əvvəl açıqlandığı kimi şəriətdə belə bir anlayışın əsası var.

**Nəticə: Dini bir ifadə olan sünnənin ümumi bir mənası vardır. O da Allah elçisinin –cəlləhu aleyhi vəsəlləm- gətirdiyi elm, əməl və hidayətin ifadəsi olan din deməkdir. Bir də bu ifadədən törəyən bəzi başqa ifadələr də var. Qurani-Kərimdən sonra mənəbə olan sünnə, bidətə müxalif və haram olmayan mənası ilə sünnə, tabe olmaq mənası ilə sünnə, düzgün və sağlam inanc və üsuliddin mənası ilə sünnə, hədis mənası ilə sünnə, nafilə mənası ilə sünnə və buna oxşar başqa mənalar.**

### İKİNCİ HİSSƏ: “CƏMƏA” ANLAYIŞI

#### LÜĞƏTDƏ “CƏMƏA” ANLAYIŞININ MƏNASI

“*Cəməa*” sözü lüğətdə müxtəlif mənələrdən törəmiş ola bilər.

1. Təfriqçiliyin və ayrılmağın zidd olan “*ictima*”dan törəmiş ola bilər. Bir topluluq ordan-burdan yığılanda (*ictima*) “*qövm təcəmmu etdi*” deyilir<sup>110</sup>.

<sup>107</sup> «Китабу яс-Суння», 2/645-647.

<sup>108</sup> «Жамну ял-Улуми вял-Шцикям», сящ. 230.

<sup>109</sup> Мцасир вя йа сяляф дюврцндян сонра эялянляр



Həmçinin “*cəməl-mütəfərriq*” ifadəsi “*ətrafa dağılan hissələri, parçaları bir-birinə birləşdirdi*” mənasına gəlir. “*Cəmə iləyhil-qulub*” da “*ürəkləri ona isindirdi, bağladı*” deməkdir<sup>111</sup>.

2. İnsanlar topluluğunun adı olan “*əl-cəm*”dən də törəyə bilər. “*əl-Cəm*” isə “*cəmətuş-şey*”ə ifadəsinin məsdəridir<sup>112</sup>. Elə isə lüğətdə “*cəmə*” sözü ilə insanlar camaatı nəzərdə tutulursa, bunlar hər hansı bir məsələ haqqında bir yerə yığılan topluluq mənasına gəlir.

əl-Fərra bununla bağlı belə demişdir: “Dağınıq olanları bir yerə yığıb topladığın təqdirdə “*cəmaatul-qövmə*” - topluluğu, qövmü bir yerə yığdım deyərsən. Bu vəziyyətdə bir yerə yığılanlar “*məcmuun*” adlandırılır.”<sup>113</sup>

3. İttifaq və sağlamlaşdırmaq mənasına gələn “*icma*” kəlməsindən də törəmiş ola bilər. Məsələn, “*əcməəl-əmrə*” ifadəsi “*onu sağlam və möhkəm etdi*” deməkdir<sup>114</sup>. Məsələn, elm əhli icma etdi deyilərkən, “*ittifaq etdilər*” deməkdir.

Camaat çoxlu sayda insan<sup>115</sup> və eyni məqsədin ətrafında birləşən insanlar topluluğu deməkdir.

“*Camaat*”a bu adın verilməsinin səbəbi camaatın “*ictimə*” kəlməsi ilə eyni mənaya malik olmalarıdır, ziddi “*təfriqə*”dir. “*Camaat*” kəlməsi hər nə qədər bir yerə yığılan topluluğun adı olsa da, qeyd etdiyimiz mənaya gəlir<sup>116</sup>.

## DİNİ İFADƏ OLARAQ “CƏMƏA”

Sünnədə işlədilməsinə uyğun olaraq əshabələrin, tabiinin və sələf-salehimizin ifadə etdiyinə görə, “*cəmə*” kəlməsi bir neçə mənaya gəlir. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

### a) Əshabələrin *-radıyallahu anhum-* öz dövrlərindəki “*cəmə*”.

Peyğəmbərin *-əllallahu aleyhi vəsəlləm-* dövründə xüsusilə də rəşidi xəlifələrin dövründə əshabələrin əksəriyyəti camaatın özləri idilər. Onlar müxtəlif

<sup>110</sup> Бах: «Лисянци-Яряб», «жямя» маддяси, 8/53-57; «ял-Мужямул-Васит», «жямя» маддяси, 1/135-136; «Мухтарус-Сиһаһ», «жямя» маддяси, 110-111.

<sup>111</sup> Бах: «Лисянци-Яряб», «жямя» маддяси, 8/53-57; «ял-Мужямул-Васит», «жямя» маддяси, 1/135-136; «Мухтарус-Сиһаһ», «жямя» маддяси, 110-111.

<sup>112</sup> Бах: «Лисянци-Яряб», «жямя» маддяси, 8/53-57; «ял-Мужямул-Васит», «жямя» маддяси, 1/135-136; «Мухтарус-Сиһаһ», «жямя» маддяси, 110-111.

<sup>113</sup> Бах: «Лисянци-Яряб», «жямя» маддяси, 8/53-57; «ял-Мужямул-Васит», «жямя» маддяси, 1/135-136; «Мухтарус-Сиһаһ», «жямя» маддяси, 110-111.

<sup>114</sup> «Лисянци-Яряб», «ял-Мужямул-Васит», «Мухтарус-Сиһаһ», «ял-Мужямул-Васит», «жямя» маддяси, 1/136.

<sup>115</sup> «ял-Мужямул-Васит», 1/136.

<sup>116</sup> Ибн Теймийя, «Мяжмуя ял-Фятава», 3/157.

işlərində imamət, əhkam, cihad və din ilə dünyanı əlaqələndirən digər bütün məsələlərdə haqq üzrə bir yerə yığılan insanlar idilər. Çünki dinin daşıyıcıları onlar idilər. Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* onlardan razı qalaraq vəfat etdiyi, Allahın göndərdiyi dinin daşıyıcıları və nəql edənləri idilər. Onlar zəlalət üzrə əsla birləşməyən insanlar idi.

Əş-Şatibi insanların *"camaat"* ifadəsi ilə fikirlərini təqdim edərkən bunları söyləyir: "Üçüncüsü, *"camaat"* xüsusi olaraq əshabələrin elə özü deməkdir. Çünki onlar dinin əsaslarını ayaq üstə saxlayanlar və sütunlarını yerə yerləşdirənlərdir. Onlar qəti olaraq zəlalət üzrə birləşməyənlərdir. Bu isə onlardan başqaları üçün gerçəkləşməsi imkan xaricində olan bir məsələdir."<sup>117</sup>

Ehtimal olunur ki, burada bəhs edilən *"camaat"*-dan məqsəd Abdullah bin Ömər *-radiyallahu anhumə-* sözlərindəki bu ifadələrə uyğun gəlir: Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* buyurdu ki: "Allah bu ümməti bir zəlalət üzərində əbədi olaraq birləşdirməz". Həmçinin buyurdu ki: "Allahın əli camaatın üzərindədir. Elə isə siz də o ən böyük olan çoxluğa tabe olun. Çünki kim camaatdan ayrılarsa, cəhənnəm atəşinə tərəf ayrılmış olar."<sup>118</sup>

"Ən böyük toplum (*"əs-səvadul-azam"*) haqq üzrə olanlardır. Bunlar isə öz dövrlərində əshabələrdir, tabiindir, onlara tabe olunan din və hidayət imamları ilə onların yollarını gedənlərdir."<sup>119</sup>

Əshabələr Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* dövründə və hidayətdə olan rəşidi xəlifələrin dövründə camaatın əsasını təşkil edirdilər. Allah İslamı onlarla izzətləndirmişdir. Onlar Peyğəmbəri *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* dəstəkləmiş, ona lazım olduğu kimi hörmət, hər işdə kömək etmişlər. Onlar İslamdakı ilk və ən fəzilətli camaatdırlar. Sünnədə qeyd edilən camaatla bağlı nəsslər hər kəsdən əvvəl onlar haqqındadır. Çünki onlar həm dövr, həm də fəzilət etibarı ilə qabağa getmiş insanlardır. Bundan sonra isə İslamda sünnə və haqq üzrə olan hər camaat üçün bu ifadə işlədilmişdir. Çünki bunlar da hidayəti tapmaq və tabe olmaq baxımından əshabələrin davamçılarıdır. O halda, tabiinə görə camaatdan məqsəd, əshabə camaatının üsulu, gedişləri və sünnələri üzrə olanlardır. Elmi və əməli onlardan nəsil-dən-nəsilə günümüzə qədər və qiyamətin qopacağı vaxta qədər miras ala-ala ötürmüşlər.

---

<sup>117</sup> «Ял-Итисам», 2/262.

<sup>118</sup> Ял-Лалакаи, «Шяры Усули Ял-Итигад», 1/106; Тядигатчы сянядин һясян олдуьуну демишдир. Щядиси бундан башга, Ибн Яби Асым, «яс-Сцнния», 801-жи щядисдя рявайят етмишдир. Ял-Ялбани зяиф олдуьуну билдирмишдир. «яс-Сцнния», 1/39-40.

<sup>119</sup> "Яс-сявадул-азам" - ян буюцк топлум ифадяси айрылыгыларын ортайа чыхмасындан сонра айрылыьы билдирян һядис иля тяфсир едилмишдир. Йяни ян буюцк издиһам, топлум яһли-сцнния вял-жямяадыр. Диэяр фиргыярын чоһлуьу мютябяр дейил, чцнки онлар һялак олмушлардыр. Ясил етибар һагг цзря оланларадыр. Бу да гуртулан фиргя олан "Фиргяи-нажийя"дир. Няслярын бир йердя мцталия етмяйин вя йазмаьын лазым етдийи баша дцшмя формасы будур. Дюьрусуну ян йахшы билиян Аллаһдыр.

**b) “Cəməa” din məsələsində onlara tabe olunan elm və hidayət əhli ilə onlara tabe olanlar haqqında da işlədilir. Bunlar isə qurtulan firqə olan əhli-sünnə vəl-cəməatdır.**

“Cəməa” kəlməsi dində elm və fiqh sahibi olan, hədis əhli olanlar və onlara tabe olunan, sünnə ilə əməl edən hidayət rəhbərləri, onların yollarını təqib edən insanlar haqqında işlədilmişdir. Bunlar Peyğəmbərə *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* və müsəlmanların ilk camaatını təşkil edən və onun əşhabələrinə tabe olan insanlardır. Haqq üzrə olan hər bir camaat da onların davamçılarıdır. Onlar əşhabələr və əşhabələrə tabe olanlarla, onlara tabe olanların təşkil etdiyi sələf-salehdir. Auf bin Malik, Müaviyə bin Əbi Sufyan, Ənəs bin Malik və başqalarının rəvayət etdiyi hədisdə Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* ifadə etdiyi *əhli-sünnə vəl-cəməa* olan “firqəyi-naciyə” – nicat tapan firqədirlər. Bu hədisdə Peyğəmbər *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* belə buyurmuşdur: “*Şühəsisiz ki, bu millət (İslama mənsub olanlar) yetmiş üç firqəyə ayrılacaqalar. Bunların yetmiş ikisi cəhənnəmdə, biri isə cənnətdə olacaqdır. Bu isə camaatdır.*”<sup>120</sup>

Bu “cəməa”nın sünnə üzrə gedənlər olduqlarının, qurtulan firqənin özləri olduğunun dəlilidir. Həmçinin Abdullah bin Məsud *-radıyallahu anhu-* belə demişdir: “Camaat Allaha itaətə uyğun gələn şey deməkdir, sən tək qalsan belə”<sup>121</sup>. Bu isə sünnə üzrə olmayanların sayı nə qədər çox olurlarsa olsunlar camaatdan olmadıqlarını ifadə edir.

Abdullah bin əl-Mübarəkdən *-rahmatullahi aleyhi-* (y.h. 181) camaat haqqında soruşulanda belə cavab vermişdir: “Əbu Bəkr və Ömərdir”. Ona: “Axı Əbu Bəkr və Ömər vəfat edib” deyiləndə, bu dəfə “filan və filankəsdir” dedi. Yenə onların vəfat etdiyi xatırladılarda, İbn əl-Mübarək: “Əbu Həməzə əs-Sukkəri bir camaatdır” - cavabını vermişdir<sup>122</sup>.

Əbu Həməzə əs-Sukkəri isə hicri 168-ci ildə vəfat edən Məhəmməd bin Məymun əl-Mərvəzidir<sup>123</sup>. İbn əl-Mübarək də onun haqqında onun camaat olduğunu söyləmişdir. Yəni o fəzilətli, saleh, sünnə və sələf-salehin yolu ilə gedən, camaatın yolunu təqib edən haqq əhli olan şəxsdir. Odur ki, sayının çoxluğu toplumun mötəbər olması deyil. Əsl etibar sünnəyə tabe olmağa və bidətləri tərək etməyədir. Tabe olanların çoxluğunu bidətlərin düzgünlüyünə dəlil göstərənlərin dəlilləri kökündən çürükdür.

<sup>120</sup> Бу Ябу Давудун «Сцнян»индя “Шяру яс-Сцнян” бяһсиндя 4597 нюмряли һядис, 5/ 5-6-дакы кялмясидир. Бундан башга: Яһмяд, «ял-Мцсняд», 4/102; Ибн Мажя, N: 3992-3993, 2/1322; Ибн Яби Асим, «яс-Сцнян», 1/32-33, (63-64-65 нюмряли рявайятляр). ял-Ялбани һядисля баьлы гейдляриндя бунлары билдирир: “Шядис гяти олараг сянһидир. Чцнки Янясдян эялмиш башга алты йолу да вар вя яшабялярдян эялмиш шаһидляри дя мювжуддур”. «яс-Сцнян», 1/42

<sup>121</sup> ял-Лалакаи, «Шяру усули Итигади Яһлис-Сцнянати вял-Жямья», 1/109.

<sup>122</sup> ял-Бьяьви, «Шяру яс-Сцнян», 1/216.

<sup>123</sup> «Тягрибу ят-Тяһзиб», 2/212.

Əl-Buxari *-rahmatullahi aleyhi-* camaatı elm əhli olaraq açıqlamışdır. O «Səhih»ində “İtisam” bölümündə belə deyir: «**Beləliklə də, sizi orta bir ümmət etdik**» (*«Əl-Bəqərə», 143*) ilə Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* elm əhlinin özü demək olan - camaata bağlılığa dair verdiyi əmrlər bəhsi<sup>124</sup>.

İbn Həcər də əl-Buxarinin bu sözlərini açıqlayarkən bunları deyir: “O, bu ifadələri ilə bəhs edilən məsələdən əsas məqsədin şəri elm əhli şəxslər olduqlarını bildirir.”<sup>125</sup>

Əl-Buxari kimi bir şəxsin “*elm əhli*” ifadəsini işlətdiyi halda, onlarla əlbəttə ki, elm, hidayət və bəsirət üzrə sünnə ilə əməl edən şəxsləri nəzərdə tutur.

İbn Həcər «Fəth əl-Bari»də Təbəridən “*camaatın*” tərifini ilə əlaqəli olaraq bu sözləri də qeyd edir: “Bəzi adamlar da belə demişdir: “Onlardan məqsəd elm əhlidir. Çünki Uca Allah onları başqa insanlara qarşı bir dəlil etmişdir və din işlərində başqa insanlar onlara tabe olmalıdırlar.”<sup>126</sup>

### **c) “Cəmə” haqq üzərinə toplanmaq və ayrılıb dağılmamaq mənasında da işlədilir.**

Bu mənası ilə “*camaat*” kəlməsi ümumi olaraq müsəlmanların və onların əksəriyyətinin xüsusi ilə birinci nəsəl arasında hamısını əlaqələndirən iş və məsləhətlərində təqib etməyi qəbul etdikləri yoldur. Belə ki ən-Numan bin Bəşirin *-radiyallahu anhu-* rəvayət etdiyi hədisdə Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* belə buyurmuşdur: “...*Və camaat rəhmətdir, ayrılıq isə əzabdır.*”<sup>127</sup>

Camaatın təqib etdiyi yola möhkəm bağlanmaq mərhəmət və qurtuluşdur. Ayrılığa düşmək və onlardan uzaqlaşmaq isə əzaba düşməyə səbəb olan həlak və zəlalətdir.

Ömər bin əl-Xəttabın *-radiyallahu anhu-* rəvayət etdiyi bu hədis də buna oxşayır: Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* buyurdu ki, “*Camaata möhkəm bağlanın. Ayrılıqdan çəkinin, çünki tək başına qalanın dostu şeytandır. O, iki nəfərdən uzaqdır. Kim cənnətin bolluğunu və rahatlığını, genişliyini arzulayırsa, həmin camaata möhkəm sarılsın.*”<sup>128</sup>

Əbu Məsud əl-Əşaridən *-radiyallahu anhu-* fitnə ilə bağlı sual soruşulanda belə cavab vermişdir: “Sən camaatla birlikdə olmağa çalış. Şübhəsiz Allah

<sup>124</sup> «Фятһ ял-Бари», 13/216.

<sup>125</sup> «Фятһ ял-Бари», 13/216.

<sup>126</sup> «Фятһ ял-Бари», 13/37 (317).

<sup>127</sup> Яһмяд, «ял-Мцсняд», 4/278-375; Ибн Яби Асим, «Шяру усули итигади яһлис-Сцннә», N: 93, 1/44; ял-Ялбани һядисля баълы: “Сяняди һсяндир, равиляри етибарлыдыр” - демишдир.

<sup>128</sup> ят-Тирмизи, “Фитян”, N: 2165. ят-Тирмизи деди: “Бу һсян, сянһи вә бу бахымдан да гяриб бир һядисдир”; Щаким, «ял-Мцснядряк», 1/114-дә геид етмиш, “һядис ял-Бухари вә Мцслимин шяртляриня әюрә сянһидир” - демишдир. яз-Зяһяби дя «ят-Тяһлис»дя онун бу гяняятиня гошулмушдур. Бундан башга бах: Яһмяд, «ял-Мцсняд», 1/18-26.

Məhəmmədin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* ümmətini zəlalət üzrə bir yerə yığmaz. Təfriqəçilikdən çəkin, şübhəsiz təfriqə zəlalətin özüdür.”<sup>129</sup>

İbn Məsudun *-radıyallahu anhu-* sözləri də bu məsələni izah edir: “Camaatın içində xoşlamadığımız bir şey, şübhəsiz ayrılıq halında sevdiyiniz bir şeydən xeyirlidir.”<sup>130</sup>

Əlinin *-radıyallahu anhu-* “*ummul-vələd*”in (sahibindən uşağı olan kəni) satılması məsələsində öz dövründəki əshabələrə xitab edərəkən dediyi sözlər də buna misaldır: “Əvvəllər necə hökm verirdinizsə, indi də eyni ilə hökm verin. Mən insanların camaat olaraq qalsınlar deyə ixtilafdan xoşlanmıram.”<sup>131</sup>

Abidə bin Ömər əs-Sələmi *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 72) Əliyə *-radıyallahu anhu-* belə demişdir: “Camaat halında sənin və Ömər in fikri, ayrılıq halında sən in tək başına olan fikrindən daha çox xoşuma gələr.”<sup>132</sup>

Şeyxülislam İbn Teymiyyə *əhli-sünnə vəl-cəməanın* yolu ilə bağlı məsələləri izah edərəkən bu sözləri ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələyə işarə etmişdir: “Onlara cəmaat əhli deyilməsinin səbəbi camaatın şəxsən ictimə (bir yerə toplanmaq) mənasına gəlməsinə görədir. Bunun əksi isə ayrılıqdır. Hər nə qədər camaat kəlməsi bir araya gəlib toplanmış bir toplunun adı halına gəlsə də, bu belədir.”<sup>133</sup>

Əbu Şamənin *-rahmatullahi aleyhi-* sözü də bu məsələyə dəlidir: “Camaata bağlanmağa dair əmr qeyd ediləndə bundan məqsəd haqqa bağlanmaq və ona tabe olmaqdır. İstəyirsə haqqa sarılanlar az olsun, müxalifət edənlər çox olsun. Çünki Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* və səhabələrin dövründən etibarən camaatın üsulu elə haqqdır. Onlardan sonra batil əhlinin çoxluğuna baxmazlar.”<sup>134</sup>

**d) “Cəməa” müsəlman topluluqları haqqında və onların bir imam yaxud, şəriətdə əsası olan hər hansı bir dini məsələ və ya hər hansı bir dünya məsləhəti ətrafında birləşmələri, sünnə üzrə olan ən böyük topluluqlar (əs-səvhədul-azam) haqqında da işlədilir.**

“*Cəməa*” ifadəsi hər hansı qeydə bağlı olmadan mütləq olaraq istifadə ediləndə ilk anlaşılan budur. Burada camaat, imamət, cihad kimi hər hansı bir iş, yaxud müsəlmanların böyük məsləhətlərindən, din və dünya işlərindən birinin ətrafında toplanmaqları halında sünnəyə möhkəm sarılan müsəlmanların böyük

<sup>129</sup> яш-Шатиби, «ял-Итисам», 2/261.

<sup>130</sup> ял-Лалакаи, 1/108; яш-Шатиби, «ял-Итисам», 2/261.

<sup>131</sup> ял-Бухари, “Фядаилус-Сяһабя Мянәгибу Яли”; «Фяһ ял-Бари», 7/71-73.

<sup>132</sup> «Фяһ ял-Бари», 7/73.

<sup>133</sup> «Мяжмуя ял- Фятава», 3/157.

<sup>134</sup> Ябу Шама, «ял-Баис», сящ. 19.

çoxluğu mənasındadır. Çünki bu vəziyyətdə müsəlmanlardan ayrılmaq və onlara müxalifət etmək həlak olmaqdır, ayrılıqdır, camaatdan kənarlaşmaqdır və din də bundan insanları çəkəndir.

əl-Buxarinin «Səhih»ində Huzeyfə bin əl-Yəməndən *-radıyallahu anhu-* qeyd etdiyi bu hədis bunlardan biridir: *“İnsanlar Rəsulullahdan –cəllallahu aleyhi vəssəlləm- xeyirlə bağlı suallar soruşardılar. Mən isə mənə toxunmasından ehtiyatlanaraq şərlə bağlı suallar verərdim...”* Huzeyfə *-radıyallahu anhu-* bəzi şər və fitnələri qeyd edəndən sonra bunları bildirir: *“Əgər bu mənə yetişsə, mənə nəyi əmr edirsən?”* Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* buyurdu: *“Müsəlmanların camaatına və imamlarına (rəhbərlərinə) bağlı qalın”.* *“Əgər camaatları da, imamları da olmasa” - deyə verdiyim sualıma belə cavab verdi: “Əgər bu hal ölümlə gəlib sənə çatana qədər davam etsə də, bir ağacın gövdəsini dişlərinlə tutaraq bütün bu firqələrdən uzaqlaş.”*<sup>135</sup>

Üsamə bin Şərik də *-radıyallahu anhu-* Peyğəmbərdən *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* belə buyurduğunu zikr edir: *“Allahın əli camaatın üzərindədir.”*<sup>136</sup>

İbn Abbasın *-radıyallahu anhu-* belə dediyi rəvayət edilmişdir: *“Peyğəmbər buyurdu ki, “Allahın əli camaatla birlikdədir.”*<sup>137</sup>

İbn Abbas *-radıyallahu anhu-* Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* belə buyurduğunu bildirmişdir: *“Kim əmirindən xoşuna gəlməyən bir şey görərsə, ona səbr etsin. Çünki şübhə yoxdur ki, camaatdan bircə qarış ayrıldıqdan sonra ölən adam mütləq cahiliyyə ölümü ilə ölər.”*<sup>138</sup>

Abdullah bin Məsud *-radıyallahu anhu-* belə deyib: Allah elçisi *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* buyurdu: *“Allahdan başqa heç bir tanrı olmadığına və mənim Allahın elçisi olduğuma şəhadət gətirən müsəlmanın qanı ancaq bu üç məsələdən biri ilə halal ola bilər: Canın əvəzində can, zinakar evli və dinindən ayrılıb camaatı tərək edən adam.”*<sup>139</sup>

Bəzi elm adamları da belə demişdir: *“Bundan məqsəd dinini tərək etməsi ilə müsəlmanların camaatını tərək etməsidir.”*<sup>140</sup>

Zeyd bin Sabitin *-radıyallahu anhu-* rəvayət etdiyi hədisdə Peyğəmbərin bu sözləri də məsələ ilə birbaşa əlaqəlidir: *“Üç xislət var ki, heç bir müsəlmanın*

<sup>135</sup> Щядис ял-Бухари в я Мцслим тьярфиндя явайят едилмишдир. Бах: ял-Бухари, “Фитян”, “Кейфял-Ямру из я лям тьякун Жямья” фясли, һядис 7084; «Фятһ ял-Бари», 13/35; Мцслим, 1847.

<sup>136</sup> Щядиси Ибн Яби Асим, «яс-Сцнян», 1/40-да явайят етмиш, ял-Ялбани сянһи олдуьуну билдирмишдир.

<sup>137</sup> ят-Тирмизи, «Сцнян», Фитян, 7/2166, ят-Тирмизи һядисин һясян-гяриб олдуьуну билдирмишдир, 4/466.

<sup>138</sup> ял-Бухари, “Фитян”, 2/7054, «Фятһ ял-Бари», 13/5; Мцслим, 1849.

<sup>139</sup> ял-Бухари, “Дийат”, 6/2878, «Фятһ ял-Бари», 12/201; Мцслим, 1676.

<sup>140</sup> Ибн Щяжярин һядисля баьлы ачыгламасы ццн бах: «Фятһ ял-Бари», 12/201-202.

*qəlbi bunları yerinə yetirərkən qüsur göstərməz: Əməli səmimi olaraq Allah üçün etmək, idarəçilərə nəsihət etmək və camaata bağlı qalmaq...*<sup>141</sup>

İbn Həcərin «Fəth əl-Bari»də nəql etdiyinə görə də Təbəri belə demişdir: “Həqiqət budur ki, bu xəbərdən<sup>142</sup> məqsəd onlara rəhbər olaraq götürməkdə bir yerə yığışdıqları adama itaət etməkdə olan camaata bağlı qalmaqdır. Kim ona edilən beyəti pozarsa, camaatdan kənarlaşmış olur.”<sup>143</sup>

Elə isə sünnədə gələn “*camaat*”la bağlı bəzi kəlmələrin əksəriyyəti bu mənalarla bağlı olduğu qəbul edilir. Yəni bir rəhbər din və ya dünya işlərindən hər hansı bir iş ətrafında əksəriyyəti ya da (çoxlğu təşkil etməsələr də) elm adamları fəzilət, doğruluq və istiqamət sahibi adamlarla hal və əhd əhli olanların şəxsinə təmsil edilmələri halında, din ya da dünya işlərindən hər hansı bir iş, yaxud bir rəhbər ətrafında toplanmaqları halındakı müsəlman camaat mənasındadır. Ancaq bütün bunlar (da itaət), sünnəyə və mərufa tabe olmaq şərtinə bağlıdır<sup>144</sup>.

#### **e) “Əhli Hal vəl-Aqd” (Elm əhli və ziyalılar) mənasında “camaat”**

Eyni şəkildə elm adamları, rəhbərlər, sərkərdələr, valilər, hakimlər və qabaqcılların yaxud, bunların bir hissəsinin müsəlmanlara aid hər hansı bir iş ətrafında ittifaq etməkləri haqqında da “*camaat*” kəlməsi işlədilir. Bir imamı (dövlət başçısını) başa keçirmək, ona beyət etmək, yaxud onu vəzifəsindən uzaqlaşdırmaq və buna oxşar məsələlər kimi. Müsəlmanların arasında “*hal və əhd əhli*” olmağa ən layiq adamlar dini məsələlərdə onlara tabe olunan şəriət elminin alimləridir. Bundan sonra fəzilət, dinə bağlılıq və qabağa getmək xüsusiyyətlərinə sahib olan qabaqcıllar, sonra da bunların arxasından gələnlərdir. Bunların da söz və davranışlarının ümmətin məsləhətlərini təyin edib işlərini istiqamətləndirməyə təsiri olan insanlar arasından olmasına diqqət edilməlidir.

İbn Həcər İbn Battalın belə dediyini nəql edir: “Camaatdan məqsəd hər dövrün “*hal və əhd əhli*”dir”<sup>145</sup>. “*Hal və əhd əhli*” isə əvvəl də bildirdiyim kimi ilk növbədə elm adamlarını əhatə edir. Bu camaat ifadəsinin geniş mənasının bir hissəsini təşkil edir. “*Hal və əhd əhli*” isə bir idarəçiyə beyət, yaxud bir cihadın elan edilməsi kimi hər hansı bir məsələ ilə bağlı ittifaq edərlərsə, şübhəsiz ki, onda camaatı təmsil edirlər.

<sup>141</sup> Щядиси Ибн Яби Асим, «яс-Сцннә», 1/45, щядис 94. ял-Ялбани сянядинин сянһиһ олдуьуну билдирмишдир.

<sup>142</sup> Бунунла Пейьямбярин –сялалащу алейщии вяссяллям- Щузейфяйя -радьийаллащу анищу-: “Мцсялманларын жамаатына вя имамларына баьлы галырсан” – буйурдуьуну нязрядя тутур.

<sup>143</sup> «Фяьт ял-Бари», 13/37.

<sup>144</sup> Бурада “мяруф”дан мягсяд, мцкярин зидди олан мяруфу нязрядя тутурам. Йяни “йахшылыглар”ы.

<sup>145</sup> «Фяьт ял-Бари», 13/216.

**f) Böyük camaatdan başqa, hər hansı bir məsələ ilə bağlı toplanan insanlar toplusu və ya məsciddə camaatla namaz qılanlar mənasında “cəmə”.**

Sünnədə və sələfin ifadələrində “cəmə” kəlməsinin “yemək”, “səfər”, “namaz”, “elm tələb etmək” və ya “insanların bir yerə yığılmalarına səbəb olan din və dünya məsləhətlərindən hər hansı bir iş üçün bir yerə gələn müəyyən qrup” üçün də işlədilir ki, bu da böyük “cəmə” ifadəsindən başqa bir mənədir. Bu mənəsi ilə camaat kəlməsinin işlədildiyi rəvayətlərə misallar:

Ömər bin əl-Xəttabın *-radiyallahu anhu-* rəvayət etdiyi bir hədisdə Peyğəmbər – *cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* belə buyurmuşdur: “*Bir yerdə yemək yeyin və dağılmayın. Çünki şübhə yoxdur ki, bərəkət camaatla birlikdədir.*”<sup>146</sup>

Bununla bir yemək ətrafında toplaşan insanlar nəzərdə tutulur. Həmçinin daha əhatəli olan məsələlərdə camaatın bərəkətli olacağı aydın olan bir məsələdir.

Cundub bin Abdullah *-radiyallahu anhu-* deyib ki, Allah elçisi –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* bizə dəhşətə qapıldığımız vaxt camaatı, vuruşduğumuz vaxt da səbri və sakit olmağımızı əmr edərdi<sup>147</sup>. Yəni onları qorxudan və dəhşətə gətirən bir hədisə ilə qarşılaşanda birlikdə olmalı, ittifaq etməli və bir-biriləri ilə köməkləşməlidirlər.

Əl-Buxarinin «Səhih»indəki ifadəsi bu mənəni dəstəkləyir: “*İki və daha çox camaat olduğuna dair bəhs*”<sup>148</sup>. Burada nəzərdə tutulan namaz qılmaq üçün camaat olmaq ola bilər. Başqa məsələlər də bununla müqayisə edilə bilər.

Camaat məsciddə imamla birlikdə namazda hazır olanlar haqqında işlədilmişdir. Osman bin Affanın *-radiyallahu anhu-* rəvayətində olduğu kimi: “*Mən Peyğəmbərin belə dediyini eşitdim: “Kim işə namazını camaatla birlikdə qılarsa, gecənin yarısını namaz qılmış kimi olur. Kim səhər namazını camaatla birlikdə qılarsa, bütün gecəni namazla keçirmiş kimi olur.*”<sup>149</sup>

İbn Ömər və başqalarının rəvayət etdiyi hədisdə Hz.Peyğəmbərin –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* dedikləri də bu mənədir: “*Camaatla qılınan namaz tək qılınan namazdan iyirmi yeddi dəfə, daha fəzilətlidir.*”<sup>150</sup>

Bununla məsciddə imam ilə birlikdə namaz qılanların camaatı nəzərdə tutulur. Çünki Abdullah bin Məsud *-radiyallahu anhu-* belə buyurmuşdur: “Allah elçisi –*cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* bizə hidayət yollarını (“*sünəni-huda*”) öyrətdi.

<sup>146</sup> Ибн Мажя, “Ятимя” 17, Щядис N: 3287, 2/1093-1094. Щядис һясяндир. Щясян олдуьуну ял-Ялбани «Сяһиһу ял-Жамну яс-Саьир», 4/168-дя дя гейд етмишдир.

<sup>147</sup> Ябу Давуд, “Жиһад”, “Фин-Нидан индя ян-Няфир” фясли, һядис N: 2560, 3/55-56.

<sup>148</sup> Азан 35, «Фятһ ял-Бари», 2/142.

<sup>149</sup> Мцслим, “Мясажид”, “Фадли салатил-Ишаи вяс-Субһи фи жямая” фясли, һядис N: 656, 1/454.

<sup>150</sup> Мцслим, “Мясажид”, “Фадли салатил-жямаа” фясли, һядис N: 656, 1/454.



Azan oxunan məsciddə namaz qılmaq da şübhəsiz ki, hidayət sünnələrindəndir”<sup>151</sup>.

Dolayısı ilə müəyyən bir imamın arxasında namaz qılan hər kəs bu mənə ilə camaat ifadəsində öz yerini alır.

**g) Bu mənaların hamısı haqqında, yaxud bəziləri, ya da əksəriyyəti haqqında “cəməə” ifadəsinin işlədilməsi**

Yəni sünnədə və sələfin ifadələrində *camaat* ifadəsinin işlədildiyi dini bəzi yerlərdə bəhs edilən bu mənaların əksəriyyəti və ya bir qismi burada nəzərdə tutulmuş ola bilər və belə olan vəziyyətdə camaat, nəsslərə uyğun olaraq həmin anlayışlardan hərəkət edərək bu işarə olunan mənələrdən birini, bir qismini ya da əksəriyyəti əsas alınaraq izah edilə bilər. Buna görə, imamların qəbul etdiyi “*camaat*” ifadəsinin müxtəlif şəkillərdə izah edildiyini görmək olar.

Əş-Şatibi “əl-İtisam” adlı əsərində bunların bəzilərinə işarə etmişdir. Mən də onun açıqlamalarını burada xülasə olaraq qeyd etməyin faydalı olacağını düşünürəm:

“İnsanlar bu hədislərdə nəzərdə tutulan camaat mənası haqqında beş müxtəlif fikir ortaya atmışdılar:

1. Camaat müsəlmanların ən böyük əksəriyyətini (“*əs-savadul-azam*”) ifadə edir. Əbu Qalibin ifadələri də bu mənanı təsdiqləyir: “Şübhəsiz ki, ən böyük çoxluq digər firqələrin arasında qurtuluşa çatan kimsələrdir”<sup>152</sup>. Bunların tutduqları yol, elə haqqın özüdür. Onlara müxalifət edən hər hansı bir şəxs isə cahiliyyə ölümü ilə ölürlər. İstər şəriətlə bağlı hər hansı bir məsələdə onlara müxalifət etsin, istərsə də imamları və rəhbərləri haqqında müxalifət etsin. Həmin adam haqqa müxalifət edən adamdır.”<sup>153</sup>

Bu fikri qəbul edənlərin arasında Əbu Məsud əl-Ənsari və Abdullah bin Məsudun *-radiyallahu anhu-* da olduğu qeyd edilir<sup>154</sup>. Sonra bunları bildirir: “Bu fikrə görə ümmətin müctəhidləri, alimləri, şəriətlə əməl edən şəriət əhli olan camaatın hamısı buna daxildir. Onların xaricində olanlar da onların hökmlərinin əhatəsinə daxildirlər. Çünki onlara tabedirlər. Buna görə də onların camaatlarından uzaqlaşan hər kəs (cəhənnəmə tərəf getmək üzrə) ayrılandır. Bunlar şeytanın talan etdiyi insanlardır. Bütün bidət əhli olanlar buna

<sup>151</sup> Мислим, “Мясажид”, “Салатил-жямаати мин сцяни ял-худа” фясли, һядис N: 654, 1/453.

<sup>152</sup> Burada “яс-савадул-азам” (ян буюцк издиһам) ифадяси иля нязрядя тутулан миовлуд бидяти кими яксярийятин тятбигини, бидятлярин һалал олмасынын жаиз олдуьуна дялил эюстярян бидятчи группарын бязиляринин иддиа етдийи кими митляг олараг сай чохлаьунун нязрядя тутулмадыьына бир ишаря вар”.

<sup>153</sup> «ял-Итисам», 2/260.

<sup>154</sup> Бах: «ял-Итисам», 2/261.

daxildir. Çünki onlar bu ümmətdə ilk olanlara müxalifət edərlər və onların arasına heç cür qatılmazlar.”<sup>155</sup>

2. Bundan məqsəd müctəhid, alim imamların camaatıdır. Ümmətin alimlərinin qəbul etdiklərindən kənara çıxan adam cahiliyyə ölümü ilə ölür. Çünki Allahın camaatı<sup>156</sup> elm adamlarıdır. Allah onları aləmlərə bir dəlil etmişdir. Peyğəmbərin *-əllalahu aleyhi vəssəlləm-*: “*Şübəsis Allah mənim ümmətimi zəlalət üzrə toplayıb bir yerə yığmaz*”<sup>157</sup> sözü ilə nəzərdə tutduğu adamlar da bunlardır<sup>158</sup>.

“Bu fikri qəbul edənlərin arasında Abdullah bin əl-Mübarək, İshaq bin Rahaveyh və sələfdən bir qrup da var. Üsul alimlərinin də fikri bu cürdür.”<sup>159</sup>

Təqlid və bidət əhli olanlar haqqında da bunları söyləyir: “Vəziyyətin necə olmasından asılı olmayaraq, bunlar ən böyük insanların əksəriyyətinin (“*əssəvadul-azam*”) əhatə dairəsinə girməzlər.”<sup>160</sup>

3. “*Camaat* - xüsusilə əshabələr mənasındadır. Dinin dirəyini ayaq üstə saxlayanlar, bünövrəsini yerdə möhkəm qoyanlar əshabələrdir. Olduğu kimi, heç cürə zəlalət üzrə bir araya gəlib eyni fikri paylaşmayanlar da onlardır.”<sup>161</sup>

Bundan sonra bu fikri qəbul edənlər arasında Ömər bin Abdul-Əziz olduğu bildirir. İmam Malik də bu məsələdə onun qənaətini dəstəkləmişdir.<sup>162</sup>

Bundan sonra əş-Şatibi bunları qeyd edir: “Bu fikrə görə “*camaat*” kəlməsi Peyğəmbərin *-əllalahu aleyhi vəssəlləm-* başqa rəvayətdə bildirdiyi “(*cəməə mənim və əshabələrərimin üzərində olduğu haldır*”<sup>163</sup> şəklindəki rəvayətinə uyğun gəlir. Sanki bu izah onların söylədikləri, tətbiqatları ilə, ictihad etdikləri məsələlərin qeyd-şərtsiz olaraq dəlil olduğunu bildirən qənaətin əhatəsindəki kimidir.”<sup>164</sup>

Sonra da bunları söyləyir: “Buna görə onların ortaya atdıqları hər bir iş, hər hansı bir mübahisə mövzusu olmadan bir sünnədir. Başqaları isə belə deyil. Çünki bu məsələdə ictihad əhlinin onu araşdırıb, rədd etmək və ya qəbul etmək

<sup>155</sup> Бах: «ял-Итисам», 2/261.

<sup>156</sup> «ял-Итисам»да да ифадя бу жцрдир.

<sup>157</sup> Бу мясяля ят-Гирмизинин, Ибн Юмьярдян, “Фитян”, “Мяжая фи Лузуми ял-Жямяя” фясли, 4/466, һядис N: 2167-дя гейд едилмишдир. Яһмяд, «ял-Мцсняд», 5/145; Щаким, «ял-Мцстядряк», 1/115; Дарими, 1/145-дя буна даир бир шаһид дя миовжуддур. Суйути, «ял-Жамиу яс-Саьир», 1/278-дя һядисин һясян олдуьуну билдирмишдир.

<sup>158</sup> «ял-Итисам», 2/261.

<sup>159</sup> «ял-Итисам», 2/261.

<sup>160</sup> «ял-Итисам», 2/262.

<sup>161</sup> «ял-Итисам», 2/262.

<sup>162</sup> Бах: «ял-Итисам», 2/263.

<sup>163</sup> Бурада о Щакимин «ял-Мцстядряк»дя, 1/128-129 вя ят-Гирмизи, “Иман”, “Ифтираги Щациһил-Уммя”, Щядис N: 2641, 5/25-26-да гейд етдийи вя бундан ялавя: “Цммятим йетмиш цч фиргяйя айрылажагдыр. Бирн истисна олмагла һамысы атяшдя олажаглар”: “Бунлар кимлярдир ей Аллаһын Рясулу” – сорушуланда: “Мяним вя мяним яшабяляримин йолу цзря оланлардыр” сюзлярини дя еһтива едян һядиси нязрядя тутур.

<sup>164</sup> «ял-Итисам», 2/263.

imkanları var”. Elə isə bidət əhli olanlar - bu baxışa görə - camaatın əhatəsinə qəti olaraq daxil olmazlar.”<sup>165</sup>

4. “*Cəməa* - hər hansı bir iş haqqında ümumi fikrə gələn bütün müsəlmanların camaatı deməkdir. Peyğəmbərinə Uca Allahın onları zəlalət üzrə bir yerə gətirməyəcəyi sözünü verdiyi kəslər bunlardır. Əgər aralarında fikir ayrılığı olarsa, razılaşa bilmədikləri məsələlərdə həqiqəti tapmağa çalışmaq lazımdır.”<sup>166</sup>

5. “İmam Təbərinin də üstünlük verdiyi fikir budur: “*Cəməa* bir rəhbərin ətrafında toplaşan müsəlmanlar deməkdir. Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* ona bağlı qalmağı, rəhbər məsələsində ittifaq etməyi ümmətə əmr etmiş bu məsələdə ayrılığa düşməsini qadağan etmişdir.”<sup>167</sup>

Bu ifadələrdən sonra əş-Şatibi Təbərinin uzun bir izahını qeyd edir və bunları söyləyir: “Xülasə, camaat, kitab və sünnəyə uyğun hərəkət edən imam ətrafında toplanmaq mənası çərçivəsində dövr edir. Bu isə aydın şəkildə bunu göstərir ki, sünnə olmayan bir məsələ üzərində toplanmaq bəhs edilən hədislərdə qeyd edilən camaat mənasından kənara çıxmaqdadır. Xaricilərlə onların vəziyyətində olanlarda olduğu kimi.”<sup>168</sup>

### Nəticə

Keçmiş əməlisalehlərimizin və alimlərimizin sözlərindən çıxarılan “*camaat*”ın dini mənası budur:

*Camaat* - sünnəyə tabe olanlar, haqq əhli və qurtulan firqədir (“*firqəyinaciyyə*”). Bunlar da Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-*, onun pak ailəsi, əshabələr və qiyamət gününə qədər onlara ixlasla tabe olan hidayət rəhbərləri, elm əhli və möminlərdir.

*Camaat* - sünnə ətrafında bir yerə yığılıb, onu ittifaqla qəbul edən, haqqın ətrafında və rəhbərlərin yanında toplananlardır. Buna görə də ad və xüsusiyyətləri “*əhli-sünnə vəl-cəməa*” ifadəsi ilə tərkib edilərək ifadə edilmişdir.

Buna görə onlar həqiqi mənada *sünnə əhli* olan insanlardır. Onlar sünnəni rəvayət etmiş, qəbul etmiş, ona möhkəm bağlanmış, tabe olmağı tövsiyə etmiş, öyrətmiş və lazım olan şəkildə əməl etmişlər. Bunlar haqq üzrə toplanmaları, Peyğəmbər və əshabələrinin təqib etdikləri yol ətrafında toplanmaları halında Allah Rəsulunun *-cəllallahu aleyhi vəsəlləm-* nəzərdə tutduğu camaatı təşkil edirlər. Camaat ifadəsinin ümumi çərçivəsinə bəzi mənalara ilə xüsusiləşdirici ifadələr də – elm əhli və ziyalılar, məsciddəki camaat və buna oxşar – daxildir.

---

<sup>165</sup> ейни йер.

<sup>166</sup> ейни йер.

<sup>167</sup> «Ял-Итисам», 2/264.

<sup>168</sup> ейни йер.

## “CƏMƏ” İFADƏSİNDƏN KƏNARDA QALANLAR

Dini nəsslər və hidayət imamlarının bu nəsslərə verdiyi açıqlamalarına uyğun olaraq “cəmə” ifadəsinə daxil olanların kimlər olduqlarını öyrəndik. Eyni zamanda dində nəzərdə tutulan camaat ifadəsindən kənar qalanları da bilməyimiz faydalı olacaqdır:

1. Bidətçilər, nəfsin istəyinə uyanlar və dində olmayan yeni şeylər ortaya çıxaranlar “camaat” ifadəsindən kənar qalanlardır. Çünki Peyğəmbərin – *cəllallahu aleyhi vəsəlləm*–: “*Ümmətim zəlalətdə heç vaxt birləşməz*” buyruğu yanında: “*Hər bidət bir zəlalətdir*” şəklindəki ümumi ifadəsi bunu əsas edir.

Bundan başqa, “*Hər kim bizim bu işimizə (islama) ondan olmayan bir şeyi ortaya çıxarsa, o, rədd olunur*” sözləri də bunu ifadə edir.<sup>169</sup>

2. Rafizilər, xaricilər, qədəriyyə, mötəzilə, cəhmiyyə, kəlamçılar və onlardan törəyənlər, sufilər və buna oxşar olanlar ilə bütün bunlardan budaqlanıb ortaya çıxan müxtəlif firqələr, onların istiqamətləri, etiqaqi məzhəbləri (köhnəsi ilə, təzəsi ilə) bütün firqə mənsubları da “camaat” ifadəsindən kənardadırlar. Çünki Peyğəmbərin –*cəllallahu aleyhi vəsəlləm*– bu ümmətin yetmiş üç firqəyə ayrılacağını, birindən başqa hamısının cəhənnəm atəşində olacağını bildirən ümumi hədisi ilə bu yeganə firqənin də “cəmə” olaraq şərh edilməsi, bunun da Peyğəmbərin –*cəllallahu aleyhi vəsəlləm*– özünün və əshabələrin yolları ilə gedənlərin bu yoldan ibarət olduğunu ortaya qoyması bunu əsas edir.<sup>170</sup>

3. Camaatdan uzaqlaşmış ayrılığa və təfriqəçiliyə, yaxud fitnənin ortaya çıxmasına, qadağan edilmiş şeylərə məhəl qoymamağa, din və dünyasında ümmətin böyük fəsadlara düşər olmasına və ya Peyğəmbərin –*cəllallahu aleyhi vəsəlləm*– çəkəndirdiyi şeylərin ortaya çıxmasına səbəb olacaq camaat.

Fitnəyə, qadağalara məhəl qoyulmamasına, cihad, yaxşılığı buyurub, pisliklərdən çəkəndirmək kimi müsəlmanların böyük məsələlərini həll eiməyəcək, yaxud yolların qorxulu bir hala gəlməsi və kəsilməsi ilə nəticələnib insanları qorxu və dəhşətə salan nəticələrə aparacaq şəkildə dövlətin qəbul edilən idarəçilərinə qarşı çıxan və ya ümmətə qılınc qaldıran, itaətin aradan qalxmasına səbəb olan xaricilər belələrindəndir. Bu cür nəticələrə aparıb çıxaran hər bir iş, camaatdan kənara çıxmaqdır.<sup>171</sup>

4. Sünnüyə uyğun yolu təqib etməyən, tapma bilməyən, elm əhlinə tabe olmayan, dini olaraq nəzərdə tutulan camaatın istiqamətinə boyun əyməyən və

<sup>169</sup> һядислярин мянбяляри яввялки сһифһялярдя эюстярилмишдир.

<sup>170</sup> һядислярин мянбяляри яввялки сһифһялярдя эюстярилмишдир.

<sup>171</sup> Диндя чыхмаг маһиййятиндя олан иртидад, динин гяти бир һюкмицци инкары кими бязи мясяляляр жамаатдан кянара чыхмаг олдуьу кими, етигади йюндян кцфря апаран бир иш етмяйян цһянчыларын чыхышы кими, бундан даһа ашаьы мяртябдя олан чыхышлар да жамаатдан кянара чыхмаг олараг дяйярляндирилir.

beləliklə camaat ifadəsindən kənara çıxaraq onların əhatə dairəsinə daxil olmayan cahillər, düşüncəsizlər, günahkarlar, fasiqlər və ara qarışdırılanlar da “cəməa” ifadəsindən kənarda qalırlar. Belələri müsəlman camaatdan sayılmazlar, əksinə bunlar ayrılıb uzaqlaşmaq və həlak olmaq yolundadırlar. Camaatın işinin düzgün formada yoluna qoyulması ancaq bu cür adamların bir səviyyəyə gətirilməsi və sadəcə haqqın çərçivəsində saxlanmaları ilə mümkün ola bilər.

## ÜÇÜNCÜ HISSƏ: “ƏHLİ-SÜNNƏ VƏL-CƏMƏA” ANLAYIŞI

### “ƏHLİ-SÜNNƏ VƏL-CƏMƏA” ANLAYIŞININ MƏNASI.

Sünnə ilə camaat kəlmələrinin mənalarına dair dini nəsslərdə və sələfin başa düşüb ifadə etdiyi şəkildəki mənalarına qısaca nəzər salandan sonra əhli-sünnə vəl-cəməanın açıq və sağlam mənasının da aydın olduğunu görürük.

Kimlərdir? Xüsusiyyətləri nədir? Üsulları necədir? Buna görə biz əhli-sünnəni, xüsusiyyətlərini, əlamətlərini və istiqamətlərini nəzərə alaraq müxtəlif yönərdən tanıma biləcəyimiz kimi, sələfin onları tanıtdığı yəndən də, yəni sələfin özləri özlərini tanıtdığı şəkildə də onları tanıya bilərik. Çünki bir diyarın sakinləri orada nələrin olduğunu daha yaxşı bilir, Məkkə əhalisi Məkkənin yollarını yaxşı bildiyi kimi.

Əhli-sünnəni tanımağımıza imkan yaradan bəzi fikirlər:

1. Onlar sünnəni bilən, onu qəbul edən, lazım olduğu kimi əməl edən, rəvayət edən, zəka və üsul olaraq daşıyan Rəsulullahın *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm- səhabələri*dir. Elm, əməl və zaman etibarı ilə hər kəsdən əvvəl sünnəyə qoşulduqları üçün əhli-sünnə olaraq adlandırılmağa ən layiq olan kimsələrdir.

2. Dini əshabələrdən öyrənən, rəvayət edən, bilən və lazım olduğu kimi əməl edən Allah elçisinin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm- əshabələrinə* tabe olan insanlar da onlardan sonra gəlir. Tabiinə tabe olanlar və qiyamət gününə qədər onlara gözəl şəkildə tabe olanlar da bu əhatə dairəsinə daxil olurlar. Çünki bunlar Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm- sünnəsinə* möhkəm sarılan, bidəti meydana gətirməyən və möminlərin yolundan başqa bir yola tabe olmayan sünnə əhli olan insanlardır.

3. “*Əhli-sünnə vəl-cəməa*” Kitab və Sünnə əhli olan sələf-salehin elə özüdür. Bunlar Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* göstərdiyi hidayət yolu ilə əməl edirlər<sup>172</sup>. Əshabələrin və tabiələrin rəvayətlərinə tabe olurlar. *Əhli-sünnə vəl-cəməata* bidət gətirməyənlər, dini dəyişdirməyənlər, Allahın dinində ondan olmayan şeyləri sonradan ortaya atmayanlar, dində onlara tabe olunan hidayət rəhbərləri də daxildirlər.

4. *Əhli-sünnə vəl-cəməa* bütün firqələr arasında “*firqəyi-naciyyəni*” (qurtulmuş firqə) təşkil edirlər. Bunlar isə qiyamət gününə qədər haqq üzrə qalib və ilahi köməyə nail olanlardır.

5. Nəfsin istəklərinin, zəlalət və bidətlərin çoxalması, zamanın pozulduğu təqdirdə “*qərib*” olanlar. Bu da Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* bu hədisindən götürülmüşdür: “*İslam qərib olaraq başladı. Başladığı kimi yenidən qərib olaraq da qayıdacaqdır. Xoş halına qəriblərin!*”<sup>173</sup>

<sup>172</sup> Бах: Ибн Теймиййя, «Мяжмүя ял-Фятава», 3/157.

<sup>173</sup> Мцслим, “Иман”, 55, Щядис N: 145, 1/130.

Həz. Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* başqa bir hədisində də belə buyurmuşdur: “*Qəribələrə mücdə olsun! Onlar say etibarilə pis adamların arasında olan, saleh olanlardır (azlıq təşkil edənlərdir). Onlara qarşı gələnlər, onlara itaət edənlərdən daha çoxdur.*”<sup>174</sup>

6. *Əhli-sünnə vəl-cəməa* rəvayət, fəhm, elm və əməl yönündən hədis əhli olan insanlardır. Buna görə bəzi sələf imamlarının ilahi köməyə nail olan və nıcat tapan firqə *əhli-sünnə vəl-cəməanı* (hədis əhli) deyərək təfsir etdiklərini görürük. Bu izah İbn əl-Mübarək, Əhməd bin Hənbəl, əl-Buxari, İbn əl-Mədinə, Əhməd bin Sinandan<sup>175</sup> *-Allahın rəhməti üzrlərinə olsun-* rəvayət edilmişdir. Bu, əlbəttə doğrudur, çünki bu xüsusiyyətə layiq görülən hədis alimləri əhli-sünnə imamlarıdır.

İmam Əhməd “*ilahi yardıma nail olan firqə*” haqqında bunları deyir: “Əgər burada bəhs edilənlər hədis əhli deyilsə, mən bunların kim olduqlarını bilmirəm”.

Qazi İyad da *-rahmatullahi aleyhi-* bunları bildirir: “Şübhəsiz İmam Əhməd *əhli-sünnə vəl-cəməa* ilə hədis əhlinin məzhəbinə uyğun etiqad sahibi olanları nəzərdə tutur.”<sup>176</sup>

## “ƏHLİ-SÜNNƏ VƏL-CƏMƏAYA” BU ADIN VERİLMƏSİNİN SƏBƏBİ

Əhli-sünnəyə bu adın verilməsinin səbəbi, onların Allah elçisinin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* sünnəsini alıb öyrənən, ona lazım olan şəkildə əməl edən və Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-*: “*Sünnəmə tabe olun*”<sup>177</sup> hədisinin əsaslarını yerinə yetirməyə çalışanların olduğuna görədir. Çünki sünnə əshabələrin, Peyğəmbərdən şəriət, din, zahir və batın hidayət deyərək sayılan şeylərdir. Tabii də bunları onlardan öyrənmişdir. Sonra onlara tabe olanlar, sonra ədalət sahibi olan və onlara tabe olan hidayət rəhbərləri olan elm adamları və qiyamət gününə qədər onların arxası ilə gedənlərdir.<sup>178</sup>

Buna görə sünnəyə tabe olan, haqq əhli olanlar da *əhli-sünnə* olaraq tanınıblar. Elə isə həqiqi mənası ilə buna əsl layiq olanlar da onlardır. Bunlara *cəməa* adının verilməsinin səbəblərinə gəlincə, Peyğəmbərin *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-*: “*Cəməatla olun*”<sup>179</sup> hədisi ilə özlərini nəzərdə tutduğu kimsələrin onlar olmasıdır. Onlar haqq üzrə toplanmış, haqqı almış, sünnəyə

<sup>174</sup> Ял-Ялбани, «Сяһиһус-Жами яс-Саьир»дя сяһиһ олдуьуну билдирмишдир. 1/12, N: 3816.

<sup>175</sup> Бах: Ибн Шяжяр, «Фяһ ял-Бари», 13/393, ят-Тирмизи, 4/504-505. Бах: «Силсилаяту ял-Яһадис яс-Саһиһя», 270-жи Шядисля баьлы гейд, 3/136-137.

<sup>176</sup> Шейх Абдуллаһ ял-Бунейман, «Шярһу китаби ят-Тювһид мин сяһиһи ял-Бухари», 2/238.

<sup>177</sup> Шядисин мянбяйи яввялки сяһифлярдя энотярилмишдир.

<sup>178</sup> Бах: Ибн Теймийя, «Мяжмүя ял-Фятава», 3/358.

<sup>179</sup> Шядисин мянбяйи яввялки сяһифлярдя энотярилмишдир.

möhkəm sarılan əshabələr, tabiin və onlara tabe olan müsəlman camaatın arxasınca gedənlərdir. Bundan başqa, onlar - Uca Allaha şükürlər olsun ki! - həmişə rəhbərləri ətrafında toplandıqları kimi, cihad, yaxşılıq əmr edib pisliklərdən çəkəndirmək, sünnə və ona tabe olmaq əsasları üzərində bir yerə toplanırlar, bidətləri, nəfsin istəyinə tabe olan və zəlalət fırqələri tərək etmək məsələsində həmfikiridirlər. Elə isə Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* nəzərdə tutduğu, xüsusiyyətlərini bildirdiyi və bizə onlarla birlikdə olmağı əmr etdiyi camaat onlardır.

Nəhayət biz açıq-aşkar bu nəticəyə gəlirik: *Əhli-sünnə vəl-cəməa* bu məsələlərə söykənən bir vəsfdir:

1. Peyğəmbərin *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* sünnəsinə əsaslanmağı, bizə sünnəyə bağlılığı əmr etdiyi və bunu *“sünnəmə möhkəm sarılın”* hədisi ilə tövsiyə etdiyi, camaata tabe olmağı əmr edib bunu *“camaatla olun”* deyər tövsiyə etdiyi, ona müxalif olmağı, ondan ayrılmağı, ona qarşı gəlib ondan uzaqlaşmağı qadağan etdiyi hədisləridir. *Əhli-sünnə vəl-cəməaya* şəxsən Peyğəmbər *-cəllalahu aleyhi vəssəlləm-* bu adı vermiş və onları belə tanıtmışdır.

2. Fəzilətli nəsilələr olan əshabələrin və sələfin rəvayətlərinə, onların sözləri, xüsusiyyətləri və davranışları ilə bağlı ifadələrinə söykənir. Bu hidayət imamlarının icma ilə qəbul etdikləri bir ad və xüsusiyyətdir. Onlar bunu haqq əhlinə vermişlər, haqq əhlini bununla xüsusiyyətləndirmişlər. *“Sünən”* bu fəzilətli nəsilərdən gələn rəvayətləri, qeyd edilən əsərlərdə, bununla bağlı yazılan mənbələrdə bu yöndəki rəvayətlərə aydın şəkildə şahidlik edir, bunu qeyd edirlər.

3. *“Əhli-sünnə”* ifadəsi düzgün, həqiqəti ifadə edən və haqq əhlini bidət və nəfsin istəyinə uyanlardan ayıran bir xüsusiyyətdir. Bu isə bəzilərinin zənni olan *əhli-sünnə vəl-cəməa* ancaq əsrlərdən sonra son dövrlərdə meydana gəlmiş və ancaq ayrılıqların ortaya çıxmasından sonra bilinən bir ad olduğu şəkildəki fikirlərə müxalifdir. Həqiqət əslində belədir ki, bu ümmətin sələfindən rəvayət edilərək günümüzdə qədər gəlmiş dini bir addır. Əshabələrin və tabiinlərin dövrlərindən, ilk və fəzilətli nəsilərdən etibarən bizə çatdırılmışdır.

### **“Əhli-sünnə vəl-cəməa” bir məkan və ya zamanla bağlı ifadədirmi?**

*“Əhli-sünnə vəl-cəməa”* zaman və məkanla bağlı deyildir. Bunlar bir yerdə çoxala bilərlər, başqa bir yerdə isə azala bilərlər. Bir dövrdə sayı arta bilər, başqa bir dövrdə isə azala bilər<sup>180</sup>. Ancaq bir dəfəlik kəsilməz. Hidayətin bayraqları, qaranlıqların işıqları, qiyamətin qopacağı vaxta qədər başqa insanlara Allahın dəlilləri onlar arasındadır, bu dinin qorunması şəkildəki Allahın vədi onların vasitəsi ilə həyata keçir.

---

<sup>180</sup> Бах. «Фяһ ял-Бари», 13/295; яш-Шейх ял-Бунейман, «Шяру Китаби ят-Тювһид», 2/240,



## Sələfin bildirdiyi şəkildə “Əhli-sünnə vəl-cəməa”nın bəzi xüsusiyyət və əlamətləri

Şübhəsiz ki, “*əhli-sünnə vəl-cəməa*”nın xüsusiyyət və əlamətləri açıq və aydındır. Çünki onlar haqq əhlidirlər, haqq isə çox aşkardır. Bundan başqa, onlar həqiqət əhlidirlər, doğruluğu da bilinir. Başqa bir tərəfdən onlar sünnəyə tabe olurlar, sünnə isə qorunub saxlanılmışdır.

Onlar camaatın elə özləridir. Camaat isə haqqa tabe olduğu müddət ərzində səhvlərdən qorunmuşdur.

*Əhli-sünnə*nin xüsusiyyətləri ilə bağlı sələfdən gələn bəzi rəvayətləri, bəzi imamların ifadə etdiyi şəkildə təqdim etməyə çalışacağıq:

1. *Əhli-sünnə* Allahın sağlam ipinə möhkəm sarılan insanlardır: Əbu Bəkr əs-Siddiq *-radıyallahu anhu-* deyir ki: “Sünnə Allahın sağlam ipidir. Onu tərkdən adam özü ilə Allah arasındakı ipi qoparır.”<sup>181</sup>

Ömər bin əl-Xəttab *-radıyallahu anhu-* da belə demişdir: “...Şübhəsiz sünnə sahibi olanlar Allahın kitabını daha yaxşı bilirlər.”<sup>182</sup>

Buna görə sünnəyə möhkəm sarılıb, rəvayətlərə tabe olan şəxs sağlam dəstəkdən tutan insan kimidir. Əhli-sünnə də belədir.

2. *Əhli-sünnə vəl-cəməa* haqqa aparən, sirati-müstəqimə tərəf gedən yolu göstərən, saleh rəhbərlər və tabe olunacaq nümunələrdir. Onlara tabe olan, onlarla yoldaşlıq edən, dini onlardan öyrənən şəxsin dini rahatlığa qovuşar. Onlardan uzaq olan, onların yoluna tabe olmayan isə həlak olar.

Amr bin Qays əl-Mülai *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 143) belə deyir: “Sən bir gəncin ilk yetişdiyi andan etibarən əhli-sünnə vəl-cəməa ilə birlikdə olduğunu görsən, ondan xeyir gözləyə bilərsən. Əgər bidət əhli ilə birlikdə olduğunun şahidi olsan, ondan ümidini kəs. Çünki gənc adam birinci dəfə necə yetişsə, o cür də olacaq.”<sup>183</sup>

Yenə Amr bin Qays belə deyir: “Cavan yetişir. Əgər elm əhli ilə oturub-durmağı seçirsən, qurtulması ehtimalı böyükdür. Əgər başqalarına meyl edəcəksən, həlak olma ehtimalı böyükdür.”<sup>184</sup>

İbn Şəvzəb *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 120) belə deyir: “Gəncin ibadətə yönəldiyi vaxt sünnə sahibi olan bir insanla rastlaşması Allahın nemətlərindəndir.”<sup>185</sup>

Buna oxşar bir sözü də Əyyub əs-Sahtiyani *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 131) rəvayət edilmişdir. O, belə demişdir: “Yeni yetişən bir adam ilə ərəb

<sup>181</sup> Ибн Батта, «яш-Шяру вял-Ибаня», с. 120.

<sup>182</sup> Дарими, 1/49.

<sup>183</sup> «яш-Шяру вял-Ибаня», с. 133.

<sup>184</sup> «ял-Ибаня», 1/206.

<sup>185</sup> «яш-Шяру вял-Ибаня», с. 133; «ял-Ибаня», 1/205.

olmayanları Uca Allahın əhli-sünnədən bir elm adamı ilə rastlaşdırması onun xoşbəxtliyindəndir.”<sup>186</sup>

Fudayl bin İyad *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 187) belə demişdir: “Allahın onlarla ölkələri canlandırıdığı bəzi bəndələri var. Bunlar sünnə sahibi olan insanlardır”<sup>187</sup>

İbn Abbasdan *-radıyallahu anhu-* Uca Allahın: **«Bəzi üzlərin ağ, bəzi üzlərin isə qara olacağı gündə...»** (*«Ali-İmran», 106*) ayəsi ilə bağlı belə dediyi rəvayət edilir: “Üzləri ağaranlar *«əhli-sünnə vəl-cəmə»* dir, üzləri qaralanlar isə bidət və zəlalət əhli olanlardır.”<sup>188</sup>

3. Müsəlman olanın sünnə və camaatdan başqa heç bir ad ilə özünü tanıtmamaları da onların xüsusiyyətlərindəndir.

*«Əhli-sünnə vəl-cəmə»* dan başqasına özlərini nisbət edən və ya başqa adla onu yad edən insan həlak olmuşdur. Çünki qurtulan firqə əhli-sünnədir. Çünki onların yolu möminlərin təqib etmək məcburiyyətində olduqları yoldur.

Onlar İslam əhlidirlər. İbn Abbas *-radıyallahu anhu-* belə deyir: “Kim uydurma adlardan birini qəbul edərsə, həmin adam İslam boyunbağısını boynundan çıxarmış sayılır.”<sup>189</sup>

O, bununla zəlalət firqə və nəfsin istəklərinin arxası ilə gedənlərin adlarını nəzərdə tutur. Qazi İyad, İmam Malikin belə dediyini rəvayət edir: “Bir adam imam Malikdən: “Ey Allahın atası, əhli-sünnə kimlərdir?” - deyə soruşmuşdu. O da: “...cəhmiyyədən, rafizilərdən və qədərildən olmayanlardır” - cavabını vermişdir.”<sup>190</sup>

İmam İbn Qəyyim deyib ki: “İmamlardan birindən sünnə haqqında soruşuldu, o da belə cavab verdi: “Mənim sünnədən başqa heç bir adım yoxdur.”<sup>191</sup>

Malik bin Miğvəl *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 159) belə deyir: “Bir adam İslamdan və sünnədən başqa bir adla özünü tanıtsa, sən onu istədiyən dinə aid edə bilərsən.”<sup>192</sup>

Meymun bin Mihran *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 117) belə deyir: “İslamdan başqa adlandırılan hər bir addan çəkinin”<sup>193</sup>

Bilindi ki kimi *sünnə və camaata* müxalif olan hər kəs İslam və sünnədən başqa bəzi adlar almışdırlar. Nəfsin istəyinə uyanlar və zəlalət firqələrinin baniləri kimi. Onlar *əhli-sünnə* olduğunu iddia etsələr də bunun heç bir mənası yoxdur. *Əhli-sünnə* sahibi olan insanlar təəssüblə qruplaşan, partiyalaşan

<sup>186</sup> ял-Лалакаи, «Шяры усули итигади Яһли-Сцннә», 1/60, рывайят N: 30.

<sup>187</sup> ял-Лалакаи, 1/65.

<sup>188</sup> «яш-Шяры вял-Ибаня», с. 137.

<sup>189</sup> «яш-Шяры вял-Ибаня», с. 137.

<sup>190</sup> «Тяртибу ял-Мядарик, 1/72.

<sup>191</sup> «Мядарижус-Салицин», 3/174.

<sup>192</sup> яс-Суйути, «яд-Дурру ял-Мянсул», 2/63; ял-Лалакаи, 1/62; Бундан башга бах: др. Яһмяд Сад Щямдан, «ят-Тяһмиш».

<sup>193</sup> «яш-Шяры вял-Ибаня», с. 137.

və camaatlaşanlardan, bəzi qatı, ifrat millətçilərdən deyillər. Onlar, irq və qəbilə təəssübünə düşməzlər. Onlar Kitab və Sünnənin, haqqın təəssübkeşidirlər.

4. *Əhli-sünnə* insanların xeyirliləridir. Bidətlərdən və bidətçilərdən uzaq qalmağı istəyərlər.

Fudayl bin İyad *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 187) demişdir ki: “Mən insanların ən xeyirlilərinin hamısının sünnə sahibi olan insanlar olduqlarının şahidi oldum. Onlar bidətçilərdən uzaq olmağı bir-birinə məsləhət görürdülər.”<sup>194</sup>

Əbu Bəkr bin Əyyaşdan *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 194) “Sünnə əhli kimdir?” - deyə soruşuldu. O da belə cavabı verdi: “Nəfsin müxtəlif istəklərindən bəhs ediləndə onların heç birinə tərəfdar olmayandır.”<sup>195</sup>

Əyyub əs-Sahtiyani *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 131) Umarə bin Zazana *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 131) demişdir ki: “Ey Umarə, əgər bir adam *sünnə və camaat* sahibidirsə, heç vaxt hansı halda olursa-olsun onunla bağlı bir şey soruşmağına ehtiyac yoxdur. (O doğru yoldadır).”<sup>196</sup>

Elə isə *əhli-sünnə* haqq və orta yol olan *sirati-müstəqim* üzrə olan ümmətin xeyirliləri və mötədilləridir.<sup>197</sup>

Onlar həm də bidət və nəfsin istəyinə uyanlardan ayrı qalmağı məsləhət görürlər və haqq, *sünnə və camaat*dan başqa heç nəyə təəssüb etməzlər.

5. *Əhli-sünnə* insanların pozulacağı vaxt qərüb qalan kəsləridir. Çünki onlar “*bir tayfa*”dırlar. Onlar “*bir millət*”dırlar. Yetmiş üç firqədən bir firqədir. Onlar bidət, nəfsin istəyinə uyan və zəlalət firqə mənsublarının qarma-qarışıqları arasında “*qəriblər*”dırlar.

Həsən əl-Bəsrə *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 110) belə demişdir: “Şübhəsiz sünnə əhli insanlar arasında say etibarı ilə ən az olan adamlardır. Yerdə qalan insanlar arasında da insanların ən az olanlarıdır. Onlar kef və dəbdəbə içində olanlara kef və dəbdəbələrində iştirak etməzlər, bidət əhlinin də bidətlərinə qarışmazlar. Rəbblərinə qovuşana qədər sünnə üzrə sabit qalarlar. Siz də -Allahın izni ilə - həmişə belə olun.”<sup>198</sup>

Süfyan əs-Sauri *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 161) belə demişdir: “*Əhli-sünnə* haqqında bir-birinə xeyirli şeylər tövsiyə edin, çünki onlar qəribdirlər.”<sup>199</sup> O həmçinin belə deyirdi: “Biri qərbdə, digəri şərqdə olan adamların sünnə sahibi olduqları ilə bağlı sənə bir xəbər çatarsa, sən onlara salam göndər, onlara dua et, *əhli-sünnə vəl-cəməa* nə qədər də azdır!”<sup>200</sup>

<sup>194</sup> «яш-Шяры вял-Ибаня», с. 153.

<sup>195</sup> ял-Лалакаи, 1/60, 65.

<sup>196</sup> ял-Лалакаи, 1/60, 65.

<sup>197</sup> Бах. Ибн Теймийя, «Мяжмүя ял-Фятава», 3/368-369.

<sup>198</sup> Дарими, 1/72. Бах. Мүһяммяд Абдул-Щади ял-Мисринин йыьыб хазырладыгы «Яһлис-Сцня вал-жямья».

<sup>199</sup> ял-Лалакаи, «Шяры усули итигади яһли-Сцня», 1/64.

<sup>200</sup> ял-Лалакаи, ейни йер.

Abdullah bin əl-Mübarək *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 181) belə demişdir: “Bunu bil ki, mən bu gün ölümü sünnə üzrə yaşadığı bir həyatdan sonra Uca Allaha qovuşan hər bir müsəlman üçün bir lütf olaraq görürəm. Əlbəttə ki, biz Allaha məxsusuq və biz ona qayıdacağıq. Təklಿಯimizi, qardaşlarımızın çətinliyini, köməkçilərin azlığını, bidətlərin ortaya çıxışını Allaha şikayət edirik. Bu ümmətin başına gələn elm adamlarının, sünnə əhlinin gətməsi və bidətlərin ortaya çıxması kimi böyük bəlalara görə də Allaha şikayət edirik”<sup>201</sup>

6. *Əhli-sünnə vəl-cəməa* hədis əhli olan etibarlı və ədalətli imamların rəvayəti ilə, zəkası ilə dini rəvayət edən, sənədlərdə yerini alan adamdır.

Peyğəmbər *-cəllallahu aleyhi vəssəlləm-* buyurub: “*Bu elmi sonradan gələn hər bir nəsilədən o nəslin ədalət sahibi olan adamları daşıyır. Onlar bu elmdən azdıranların təhriflərini, batil işlərlə məşğul olanların işlərini və cahillərin yanlış izahlarını aradan götürürlər.*”<sup>202</sup>

Bu elmi gəzdirənlər isə hədis əhlidir. Sünnəni qəbul edən, lazım olduğu kimi əməl edən, insanlara onu öyrədən hidayət imamlarıdır. Elə isə onlar sünnənin də imamlarıdır.

İbn Sirin *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 110) belə deyir: “Əvvəllər isnadla bağlı (hədis alanlar) sual verməzdilər. Ancaq fitnə ortaya çıxanda isə bu dəfə: “Sizə bu rəvayəti nəql edən rəvayətlərin adlarını bizə verin” - deməyə başladılar. Elə isə əhli-sünnəyə nəzər salınır və onların rəvayət etdikləri hədis alınır. Əhli-bidətin isə rəvayət etdikləri hədis alınmaz.”<sup>203</sup>

7. *Əhli-sünnə* onlardan ayrıldıqlarına görə insanların kədərləndiyi adamlardır. Əyyub əs-Sahtəyani *-rahmatullahi aleyhi-* demişdir ki: “*Əhli-sünnədən bir adamın ölüm xəbəri mənə çatan kimi, sanki bədən üzvlərimdən birini itirmiş kimi oluram.*”<sup>204</sup>

O, sözlərinə belə əlavə edir: “*Əhli-sünnənin ölümünü istəyən adamlar əslində ağızları ilə Allahın nurunu söndürmək istəyənlərdir. Ancaq kafirlər istəməsələr də Allah nurunu tamamlayacaqdır.*”<sup>205</sup>

İmam Abdul-Əziz bin Məhəmməd əd-Dəravəndi *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 187) vəfat edəndə Süfyan bin Uyeynə *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 198) buna dözə bilmədi və dözümsüzlüyünü bürüzə verdi. Ona: “Biz sənə heç bu vəziyyətə düşəcəyini gözləmədik” - deyiləndə belə cavab verdi: “Həmin adam *əhli-sünnə*ndə” - deyə cavab vermişdi.<sup>206</sup>

<sup>201</sup> Ибн Ваддаһ сяняди иля «ял-Бидя», с. 39-да рывайят етмишдир.

<sup>202</sup> ял-Хатиб, «Шяряфу яшабил-Щядис», 28-29; Ибн Адий, «ял-Камил», 1/152-153 вя 3/902; ял-Алаи, «Буыйяту ял-Мутяляммис», с. 34-35-дя сяһиһ олдуюну билдиряряк. Бах: др. Салиһ яс-Суһайми, «Улул-Ябсарын гейдляр», с. 64.

<sup>203</sup> Мцслим, “Мцгяддимя”, ”Яннял иснадя миняд-дин” фясли, 1/15; ят-Тирмизи, “Китабул-Илял”, 5/740.

<sup>204</sup> Ябу Нуям, «ял-Щилйя», 3/9; ял-Лалякаи, 1/60, рывайят N: 29.

<sup>205</sup> ял-Лалакаи, 1/61, рывайят N: 35.

<sup>206</sup> ял-Лалакаи, 1/66, рывайят N: 56.

Muafa bin İmran *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 186) belə demişdir: “İnsanı yalnız öldükdən sonra tərifi. Çünki ölənə qədər onun sünnə və ya bidət üzrə öləcəyi bilinməz.”<sup>207</sup>

Avn - ola bilsin ki, bu İbn Abdullah əl-Kufidir; *-rahmatullahi aleyhi-* (v.h. 120-dən əvvəl) belə demişdir: “Kim İslam və sünnə üzrə olarsa, artıq ona hər cür xeyrin mücdəsi var.”<sup>208</sup>

*Əhli-sünnə* bütün insanların arasında sahib olduqları haqqa ən güclü şəkildə inanan, sabit dayanan, onu ən yaxşı qavrayan və ona möhkəm sarılan, onun ətrafında ittifaq edən adamlardır. Onlardan kənar qalan kəlam, bidət və sonradan uydurma olan şeyləri qəbul edənlərə gələndə isə bunlar burulğanın içindədirlər. Gah o tərəfə, gah da bu tərəf gedib-gələrlər. Çaşqın hadadırlar.

Şeyxülislam İbn Teymiyyə *sünnə və hədis əhli* haqqında bunları söyləyir: “Bu cür adamlara *hədis və sünnə əhli*ni bu mənasız sözlərə nisbət etmələri necə yaraşar? Çünki *hədis və sünnə əhli* insanlar arasında elmləri, mərifətləri, xoşbəxt olmaları və yəqinlik ilə hamıdan daha böyük olanlardır. Onlar bilənlərdir. Onlar haqqa inanırlar, ona şübhə etməzlər, onda tərəddüd göstərməzlər.”<sup>209, 210</sup>

Mən də deyirəm ki, günümüzdə də *əhli-sünnə*nin adi adamının sahib olduğu fəhm, istiqamət, təmiz fitrət və düzgün yönəlmə, mütəfəkkir, mədəniyyətli deyə adlandırılan bəzi adamlarda və qrup təəssübkeşi olan camaatlara tabe olanların əksəriyyətində mövcud deyildir.

Allah bizə kifayət edər, O nə gözəl vəkildir!

---

<sup>207</sup> ял-Лалакаи, 1/67, рявайят N: 62.

<sup>208</sup> ял-Лалакаи, 1/67, рявайят N: 60.

<sup>209</sup> Бу сюзляри иля яһли-сцнняя “һяжвийя” дейряк гынайан кялам ящлиня ишаря едир.

<sup>210</sup> «Мяжмуя ял-Фятава», 4/29.

## NƏTİCƏ

Bu tədqiqatımızın sonunda qiymətli oxucuya aşağıdakı məsələləri xatırlatmaq istəyirəm:

**Birinci məsələ.** “*Əhli-sünnə vəl-cəməə*” ifadəsinin aydınlaşması əsrimizdə çox əhəmiyyətli və vacib bir işdir. Çünki əhli-sünnəyə mənsub olmaq iddialarını bu əsrdə çox görmək olar. Bu iddia sahibləri əksəriyyət etibarını ilə *əhli-sünnə* əqidəsini, inanc əsaslarını bilməməklə yanaşı, sünnəyə uyğun olaraq da əməl etməzlər. Hətta etiqadi məsələlərdə, yaxud onların bir hissəsində əhli-sünnəyə müxalifət edənlər də özlərini *əhli-sünnə* kimi tanıdılar. Tələsik yazdığım bu tədqiqat işi, məqsədi tam şəkildə gerçəkləşdirməyə imkan vermir. Bu, elmi öyrənən tələbələrin və tədqiqatçıların çalışmalarını artırmağını istədiyim bir mövzudur. Çünki dəyərli elm adamlarımızın və müəllimlərimizin də bu məsələdə çalışmaları lazımdır. Beləliklə bu məsələyə gərək lazım olan şəkildə araşdırılsın, layiq olduğu çalışma və açıqlamalar aparılsın.

**İkinci məsələ.** Dəvət bayrağını özü ilə gəzdirən, İslamın bayrağını uca tutan “*əhli-sünnə vəl-cəməə*”-ni Uca Allah İslama və müsəlmanlara faydalı etmişdir. Bir çox müasir firqələr, çağırışçılar və hərəkatlar özlərini bu ada mənsub etsələrdə onların üsulu keçmiş əməli salehlərin üsulundan fərqlənir. Fikrimcə bunların əksəriyyəti hələ sünnə bayrağını - sələfin nəzdinə görə elm, əməl, həyat tərzini və üsul olduğu kimi - yüksəldə bilməmişdir. Bu mənada müasir çağırışçıların əksəriyyəti üsulda *əhli-sünnə vəl-cəməə* məzhəbinə əsaslanmır. Bunlar aydın və açıq bir şəkildə keçmiş əməlisalehlərin üsulunu özlərinə bir metod olaraq götürməmişlər. Bu hərəkatların arasında sələfin yolunu bilən və ona lazım olduğu kimi əməl edən insanlar da ola bilsin var. Lakin elmi və əməli istiqamətlərdə hələ irəliləyiş bilməmişlər. Mən bu münasibətlə elm tələbələrinə və dəvətçilərə - onlar nəsihət almağa ən layiq olanlardır - bu məsələyə haqqını vermələrinin lazım olduğunu xatırlayıram. Çünki bu məsələ, mənə və mahiyyət etibarını ilə sözün əsl mənasında sələf yolunun əsasıdır.

**Üçüncü məsələ.** Bütün müsəlmanlara bunu xatırladıram ki, sünnədə keçmiş əməlisalehlərin üsuluna qayıtmadıqları müddət ərzində bidət, nəfsin istəyi və sonradan uydurma şeylərdən azad olmadıqca izzətli olmaları, zəfər çalmaları və inkişaf etmələri mümkün deyildir. Qeyd edilən bidət, nəfsin istəyi və sonradan uydurulan şeylər müsəlmanların əksəriyyətinin ürəklərini və əməllərini qaraltmışdır. Hələ sufi təriqətlər, bidət firqə və qruplarla köhnə və yeni bütün istiqamətlər, bunlara möhkəm sarılmışdır.

Axırda Uca Allahdan özümə və bütün müsəlmanlara köməyini, İslama zəfər nəsihət etməsini, azmış müsəlmanları haqqa və doğru yola qaytarmasını dua edirəm.

Allahın salavatı və salamu, bərəkətləri elçisinə, Peyğəmbəri Məhəmmədə, onun ailə üzvlərinə və əshabələrinə olsun...

## MÜNDƏRİCAT

<b>ÖN SÖZ</b> .....	<b>3</b>
<b>BİRİNCİ HİSSƏ: «SÜNNƏ» ANLAYIŞI</b>	
Lügətdə “sünnə” anlayışının mənası.....	6
Qurani-kərimdə «sünnə»nin bəzi mənaları.....	7
Sünnədə “sünnə”nin bəzi mənaları, əshabələrə və keçmiş əməlisalehlərə görə sünnə ifadəsi .....	9
<b>İKİNCİ HİSSƏ: “CƏMƏA” ANLAYIŞI</b>	
Lügətdə “cəməa” anlayışının mənası.....	25
Dini ifadə olaraq “cəməa” .....	26
“Cəməa” ifadəsindən kənar qalanlar.....	36
<b>ÜÇÜNCÜ HİSSƏ: “ƏHLİ-SÜNNƏ VƏL-CƏMƏA” ANLAYIŞI</b>	
“Əhli-sünnə vəl-cəməa” anlayışının mənası. ....	38
“Əhli-sünnə vəl-cəməa”ya bu adın verilməsinin səbəbi .....	39
<b>NƏTİCƏ</b> .....	<b>46</b>

YAŞAR QURBANOV  
(Yaşar Arzuman oğlu Qurbanov)

## *Sünnə və Cəməa anlayışı*

*Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2003, 48 səh.*

Yığılmağa verilmişdir:	27.05.2003
Çapa imzalanmışdır:	19.06.2003
Kağız formatı:	60x84 1/16
Hesab nəşriyyat həcmi:	2.5 ç.v
Sayı:	500
Sifariş:	168

Kitab “**ADİLOĞLU**” MMC-nin mətbəəsində  
hazır diapozitivlərdən istifadə etməklə çap olunmuşdur.  
Ünvan: Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov 38/3  
Tel., 98-68-25